

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№78
(17566)

2008 чылдың
июль 22,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Наадымга уткуштур

ШЫЫРАК СААНЧЫЛАР ИЛЕРЕТТИНГЕН

• Чайлагга мөөрей •

Июль 18-те Бии-Хем кожууннуң төвү Туранда "Нива" көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин чайлаанга бүгү Тываның 2008 чылдың Наадымының программасынче кирип турар республика чергелиг саанчылар мөөрейи болуп эрткен.

Мөөрейниң тиилекчилери саанчылар: Римма Ензак, Елена Санчы, Альбина Дажы-Сан.

Чогум инек саарына чарыш Турдан Хүт баар орук-биле бар чы- дарга, хоорайдан 24 километр ырак "Хамсара" деп чайлагга болган.

Маргылдааның эртирикчилери даңгаар эртен мөөрейге киришти- рер 27 саар ортумак деңнелдиг (бир саалдада-ла 5-7 литрни бээр) инектерни аңгылап каан. Тайгаже өөрү турар эрги саалда черинден ырак эвес болгаш арыг-силег чер- ге тыва өгнүткеш, инек саар тус- кай 4 станок-кажааларны болгаш дериг-херекселдерни бо черге эккеп, электри тогунуң моторун аңаа кошкаш, белеткеп каан.

Маргылдаага киржири-биле Каа-Хем кожуундан "Каа-Хем- ский" МКБ-ниң, Тандының "Сос- новское" агро-ажыл-агыйынын, Тандының "Балгазын" болгаш Бии-Хемниң "Нива" көдээ ажил- агый бүдүрүлгелеринин ниитизи- биле 14 саанчы киришкен болгаш бир саанчы кижиге-ле 2 инекти саа- рынга хуваап каан. Чаа черге чаң- чыкпаан инектерни саар бетинде тускай демир кажааларже кири ай деп алыры берге болган болгаш аңаа элээн үр үе чидирген.

Маргылдаа үш кезекке чар- дынган: ол дээрже – инектиң эмгек- теринге кедирер сүт саар аппа- ратты эң эвээш үе дургузунда чаза- рынга болгаш чыырынга, прак- тиктиг кезээ – инектерни машина- биле саарынга болгаш теориялыг кезээнде – тестированиге хамаар- жыр 10 айтырылгарга кыска үе дургузунда белеткенгеш, аас-биле харыылаар. Инектиң тургузуунга болгаш саар аппараттың тургу- зуунга азы машина-биле инек саар ажил-чорудулгага хамаарышкан айтырылгарга киржикчилер хар- ыыларын берип турду.

"Нива" көдээ ажил-агыйында

320 саар инек бар. Бодунуң бүдүр- ген продукциязының хемчээли-биле бо ажил-агый бедик көргүзү- лерлиг. Шупту бар инектерниң ара- зында бир сагганда 15-20 литр, а хүнде 30-40 литр сүтү бээр сим- менталь уксаалыг инектер база бар.

Амгы үеде чайлагга 10 саанчы, 8 кадарчы, таңныылдар ажилдап турар. Саанчылар Турдан эртен- гиниң 4 шакта инек саары-биле тус- кай аңгылаттыгган машина-биле чайлагга четкеш, 5 шакта саап

заа сүт кудуп, хаптаар тускай ста- нокту садып берген-даа болза, бо чылын Кызылда садыглар-биле сүтүн саарылгазынга хамаарыш- кан керээлерни чарып алыр дээр- ге арай озалдап, орайтай берген, чү- ге дизе ол садыглар сонгаар бүдүрүкчүлөр-биле керээлерни шаг- да-ла чарып алган боору бүдүрүл- геге улуг орулга кирибейн турары хомуданчыг. Бо кадыг чижилгелиг рыноктуг үени бүдү- рүлге арай-ла эртип шыдавайн ту- рары илден. Бир хүнде-ле 250 литр пакеттеп каан сүтү саарып алыры оларның аксының кежи. Ботта- рының ажилдакчыларынга бир кил этти 100 рубльге, сметананы 35- 50 рубльге садып турарлар. Кы- вар-чаар материалдарга берге- дежи бергенде, "Ойна", "Алдан" алдын артельдеринге малдың эддин соляркага орнап азы болза туда акшаларга садар дуржулга база бар.

Ажил-агыйның саанчылары ортумаа-биле 15-20 чыл ажилдаан бооп турар. Кыштын соогу, чайның изин-даа дивейн, 10 саанчы 240 инекти эртен-кежээ, бир кижиле 24 инекти саап турар. Инек саар ап- параттарның саны 20. Саалда ни- тизи-биле 2 шак дургузунда үргүлчүлээр. Чылдың-на май айның 15-те чайлагларже малды көжүрер, октябрь 15-те тургуза азыраар фермаже сүрүп алгаш, бадып кээр.

Кадрлар талазы-биле ажил- агыйда кол зоотехник чок, учетчик, мал эмчизиниң хүлээлгезин чаңгыс кижикүүседип турар. Бүдүрүлге оон аңгыда 120 хаванны база

Саанчы бүрүзү 2 инекти саар.

кириптерлер. Хүннүн-не ук бүдү- рүлге ийи тонна чартык сүтү Кы- зылдың сүт заводунга 1 литрни 10 рубльге дужаап, ол ышкаш хоо- райның "Детский мир" садыының чанынга хүннүн-не садып-саарып турарлар. Ол ышкаш олар боттары база чартык литр целлофан пакет- терде сүттерни тускай хаптаар автоматтарга кудуп, сметана, тво- рогну база болбаазырадып турар. Аржаан сумузунда хуу малдыг чурттакчы чондан хүнде 1 тонна 200 килограмм сүт хүлээп алыр чери база бар. Эрткен чылын "Нива" көдээ ажил-агыйынга ТР-ниң Ча-

азырап турар, оларның аразында төрүүр хаваннар 42. Чылгы малдың саны – 32. 320 баш инектиң ара- зындан 240-ин саап турар, бызаа- лар, молдургаларның саны 700 баш дээрзин ук көдээ ажил- агыйының мал эмчизи Раиса Мөңге чугаалады. Ол боду бо ажилда 8 чыл ажилдап турар. Бо чайгы үеде инектер мастит, карак аарыындан аарып турар, чогум улуг дыка хал- давырлыг аарыглар чок, чылдың- на оларга тарылгаларны үе- шаанда кылып турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолга байыр чедиришкinnerиниң кээри уламчылаан

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун төрүттүнген хүнү- биле телеграммалар болгаш соталыг харылзаа дамчыштыр байыр чедиришкinnerиниң кээри бо хүннерде база уламчылаан.

Россия Федерациязының Президенти Дмитрий Медведев- тиң аңаа байыр чедирген телеграммасы база келген. Сергей Шойгу Шолбан Валерьевичиге соталыг харылзаа дамчыштыр протокол езугаар эвес, а бодунуң амы-хууда байырын чедиргеш, Тываның Баштыңының ажил-херекчи болгаш кижизиг шынарларын үнелээн.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МЭРИ — ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ

Владислав Товарищтайович Ховалыг 1967 чылдың декабрь 24- те Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурга албан-хаакчыттар Тоба- рищтай Сарыг-оолович биле Вера Ховалыговна Ховалыгларның өг- бүлезинге төрүттүнген. 1985 чылда Улуг-Хем кожууннуң Чааты орту- мак школазын дооскан. Ол-ла чы- лын Красноярскиниң күрүне уни- верситетинге өөренип киргеш, ону 1992 чылда дооскаш, юрист тускай эртемни чедип алган. 2006 чылда Россияның Күрүне албанының академиязын дооскан. Күш-ажыл- чы намдарын Күрүнениң өнчү- хөрөңги комитетинге специалист болуп эгелээн. 1994 чылдан 2004 чылга чедир Россияның саң-хөөзүн чогумчудар болгаш хоозураашкын талазы-биле Россияның феде- ралдыг албанының Тыва Респу- бликада девискээр органының удуртукчузунга, оон соонда Тыва Республиканың Саң-хөө яамы- зынга ажилдаан. 2007 чылдың апрель айда Тыва Республиканың чер болгаш өнчү-хөрөңги хамаа-

рылгазының сайыдынга томуй- латкан.

Өг-бүлелиг. Кадайы Айлана Ховалыг эмчи-офтальмолог, ийи оолдуг, улуг огул Пермьниң күрүне университетинде, бичиизи лицейде өөренип турар.

НААДЫМГА ТУСКАЙ ЖУРНАЛ

Өвүр кожууннуң төвү Хандагайтыга август 1-2-де болуп эртер малчыннарның кол байырлалы—Наадымга «Тыва Республика» солунуң редакциязы тускай журнал- дың номерин белеткээн.

Элбек, чараш фото-чуруктар каасталгалыг үндүрүлге 1000 эк- земпляр тиражтыг кылдыр үнер, ону байырлал бүдүзүндө садыг- ларга садар. «Бо дээрже бистиң тускай темалыг журналды үндүр- риниң бир дугаар дуржулгазы бо- лур. Аңаа Тывага Наадым байыр- лалының төөгүзүнүн ховар фото- чуруктары кирер, оларны Тыва Республиканың Төп күрүне архи- винден болгаш фотограф Юрий Косарьковтуң хуузунда архивин- ден алган. Юрий Алексеевич 1980 чылда Хандагайтыга МАРП-тиң Төп Комитетиниң Бирги секретары Юмжагийн Цеденбалдың келге- ниниң дугайында фото-чуруктарын бээр. Ол ышкаш журналга Наа- дым-2008-тиң ээзи Өвүр кожууннуң социал экономиказының хөгжүл- дезиниң дугайында материалдар кирер. Мен бодаарымга, ном- чукчулар кожуунда бодунуң сүлдө демдээ болгаш ыдык ыры бар деп чүвени билип алыры солун болур уjurлуг. Моон сонгаар ай санында темалыг журналдың номерин үндүрерин кызыдар бис» деп,

солунуң кол редактору Хеймер- оол Ооржак чугаалап турар.

Бо чылын малчыннар байыр- лалы бир дугаар социал-эко- номиктиг хөгжүлдениң түңнел- деринде тиилекчи болган кожуун- га эртер. 2007 чылдың рейтингин езугаар алырга, Өвүр кожуун тиилээн, ынчангаш байырлалды ол хүлээп алыр. Наадымның про- граммазын езугаар республикага хой кыргыкчыларының, сиген кезикчилеринин, машина-биле инек саар мастерлерниң конкурстары болуп эрткен.

Тыва Республиканың Кон- ституциясында айтканын езугаар республика Хүнүн чаңчыл езугаар август 15-те демделээр.

www.tuvaonline.ru.

ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫҢ ЧАА АРГАЛАРЫ

“Арц-Суур” деп калбак делгелге-ярмарка июль 18-тен 20-ге чедир Тыва биле Моолдун кызыгаар чаны Тэс сумузуна болуп эрткен. Аңаа Моолдун болгаш Тываның сайгарлыкчылары киришкеннер. Делгелгеге янзы-бүрү аш-чемниң, чиик үлетпүрнүн хевирлеринден эгелээш, амгы шагның электрониказынга чедир садып, делгээн.

Июль 18-тин хүнүнде ярмарка-ның байырлыг ажыдышкынынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак болгаш Моолдун Завхан аймааның чагыргазының эрге-хоойлу департаментизинин удуртукчузу Намдаг Ганбаатар киришкен. “Бо болза чыл бурунгаар чардынган керээлер, дугуржулгаларның амыдыралга боттанып турары ол-дур. Тываны болгаш Моолду үе-шагдан бээр сырый харылзаалар тудуштуруп турар. Күрүне органның сорулгазы – кожа-хелбээ турар регионнарның чурттакчыларының аразында экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларны сайзырадырынга чиик болгаш эптиг байдалды тургузар уjurлуг” — деп, Анатолий Дамба-Хуурак чугаалаан. “Мурнуку чылдарда ийи чурттарның аразында харылзаалар саазын кырынга чоруп турганын миннирдис. Бөгүнгү ажыттынып турар садыг-ярмарка – чүгле экономиктиг звес, өске-даа адырлар талазы-биле сырый харылзааларны тургузарыга херек кырында бир дугаар базым болур” — деп, Намдаг Ганбаатар ажыдышкын үезинде демдеглээн.

Ярмарканың киржикчилеринин болгаш аалчыларының мурнунга Моолдун Завхан аймактын төвү

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А. Дамба-Хуурак, Завхан аймактын чагыргазының эрге-хоойлу департаментизинин удуртукчузу Намдаг Ганбаатар, Тываның Моолда садыг талазы-биле төлээ черинин удуртукчузу Орлан Сарыглар.

Улаастай хоорайның хөгжүм-шии театрының артистери боттарының концертин бараалгатканнар.

Бо улуг хемчегни Эрзин кожуунун Баир Дамдынга, Александр Курга баштаткан чагырга чери, Завхан аймактын чагыргазы, ТР-ниң Даштыкы-экономиктиг

харылзаалар агентилели, Моолдун Завхан аймааның Садыг-үлетпүр палатазы органиастап эрттирген. Ол ышкаш эрткиричилер-биле ол-бо талаларның кызыгаар, каайлы, санитар-ветеринарлыг албаннар кады ажылдавышаан, улуг дузаны

чедиргеннер.

Хову черге бичии-ле када өглер болгаш майгыннардан бүткен хоорайжыгаш турупкан. Кожа турар Тэс, Баян-Тэс, ыраккы Улан-Батордан-даа келген сайгарлыкчылар маңаа келген.

Тываның талазындан колдуун-

да “Урянхайның” бүдүрген манчы-буузаларын моол улус сонургал-биле садып ап турган. “Мында шупту барааннарның өртектеринин чиигин кайгап ханмадым! Бир баш дириг хойнуң өртээ 1500 рубль, уктар, колготкаларның - 5-20 рубль, янзы-бүрү идик-хептин өртээ 100 рубльден ашпайн турарын кайгадым. Удавас чаа өөредилге чылы эгелээр болгай, уругларга кедер форма-хеп, номнар сугар сумкаларның өртектери чүү-даа звес!” — деп, бир тыва угбай чугаалап турду.

Бир дугаар делегей чергелиг ярмарканың чедишкени-биле оон кол ийи организаторлары – Завхан аймактын Садыг-үлетпүр палатазының баштыңчызы дээрги Ганболдун болгаш Моолда Тываның

садыг талазы-биле төлээ черинин удуртукчузу Орлан Сарыгларның сеткил ханганы-ла илден.

Чаа үениң келгени-биле чаа перспективаларның ажыттынып турары база оон-даа улуг уjur-дузалыг болурун организаторлар демдеглеп турдулар. Тывага удавас боттаны бээр Курагино — Кызыл демир-орунун тудуу Моолду база кечип болуру ол-бо талаларга кончуг таарымчалыг.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак моол таланы Тывага август 15-те болуп эртер республика Хүнүнче болгаш август 24-те “Тыва-Экспо-2008” делгелгезинге киржирин чалаан.

Дина ОЮН.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ярмаркада барааннар чүзүн-баазын.

ШЫЫРАК СААНЧЫЛАР ИЛЕРЕТТИНГЕН

Инек саар аппарадын жюри мурнунга чазып-чып турары.

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Кым эң тергинин инек саал билрин ылавылап, маргышканының түңнелинде, тиилекчилер илереттинген. Бирги черни “Нива” көдээ ажыл-агыйының ажылдакчызы Римма Ензак, ийиги черни база-ла ол-ла ажыл-агыйдан Елена Санчы, үшкү черни “Сосновское” агро-ажыл-агыйының төлээзи Альбина Дажы-Сан ээлээн. “Каа-Хемское” МКБ-ден Чечек Долзат 4-кү черни, “Балгазын” көдээ ажыл-агыйының ажылчыны Наталья Чурчун 5-ки черни тус-тузунда алганнар. Сөөлгү адааным кижиги эрткен чылдың Наадымынга тиилекчи болганын демдеглеп каайн.

Өвүрнүн Хандагайтыга болур Наадымга бир дугаар чер алган саанчыны 15 муң рубльдин, 2-ги черни алган кижиге 10 муңун, 3-кү черни алган саанчы 5 муңун, 4, 5 дугаар черлерни алган саанчы-

ларга муң-муң рубльдин белектерин тыпсыр.

Келир чылын инек саалдазының талазы-биле республика чергелиг мөөрейни Каа-Хем кожуунга эрттирер. Аңаа мурнунда мөөрейлерге киришпээн аныяк саанчыларны кириштирер. Тиилээн саанчыларның рязрядын бедидер болгаш акша-шалыңыга 20 хууну немээр.

Республикада сүт-биле хандырып турар ажыл-агыйлар эвээш болганындан, сүт-бараан фермаларының санын көвүдедир, кагдынган фермаларны катап тудар дугайында план бар. Каа-Хемниң Кундустугга чаа ферма ажыдар деп турар, Тес-Хемниң Чодураада эрги октаттыг ферманы катап тургузары көрдүнген.

Карим МОНГУШ.

Чуруктарны автор тырттырган.

Парлаттыг чагаага хамаарыштыр ШАПТЫК БОЛБАЗЫН НЕГЕП ТУР БИС

Июль 20-де үнген «Шыны» солунга Ш.Иргиттин «Турамык сеткил кымга херегил?» деп эге-биле бижээн чүүлүн кончуг чүлдүгүнүп номчуп, сеткиливис ханды. Чүге дээрге, шынап-ла, элээн үеден эгелээш, Хоойлужудулга палатазының даргазы Оюнун дузалакчызы Конвиз дээрзи «Риск» солунга бистиң эрестиг чаңгыс чер-чурттувус, хайыралыг оглуус Сергей Күжүгетович Шойгуну кижиге аксынга сыңмас, кижиге кулаанга анчыг дыңналы, сагыш-сеткилге дүүшпес кылдыр бактап бижип турар апарганы бо кижиге хомуданчыг-даа, хораданчыг, бужурганчыг-даа болган чүве.

Мынчага дээр ол улуг болгаш хөйгө хүндүткелдиг дарганын арыг-кылаң аржаан суу дег ак адын камгалаптар кижиге тывылбааны ол чоор бе деп бодаар турдуус. Хоойлужудулга палатазында Шойгу даргавыстың партиязының депутат бөлүү-даа, Тывада ол партияның салбыры-даа бар-ла чүве-дир. Олар чүнү бодап, Конвиз биле Оюнун ол кара нүгүлүн дыңнап чоруп турар улузул деп, кижиге ала-чайгаар-ла шыкка бээр. Чижээлээрге, моон мурнунда «Чаңгыс демниг Россия» партиязының депутат бөлүүн баштап турган З.Доржу суг болза бистиң маадырывыстың ачызында политикага кончуг хамаарылгалыг апарган кижиге звес чүве бе? Сергей Күжүгетович болгаш оон тургускан, өске улуг даргалар-биле кады билдилиг удурткан партиязы звес болза, ол анаа-ла университетинге

башкылап чытпас деп бе? Каш-даа катап Кызыл хоорай округундан кандидаттааш, эртип чадап каан кижилерниң бирээзи-ле болгай ол. Чүгле партияжи даңгыже кире бергеш, Сергей Күжүгетовичинин ат-алдарының ачызында ук партия эң хөй хуу алырга, депутат апарган чүве звес ийикпе. Кижиге бодаарга, Сергей Күжүгетовиче бичии-даа нүгүл халдатпайн, болчур уjurлуг кижилерниң бирээзи Зоя Доржу болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының даңгызы азы тугунун адаа-биле депутат апарган өске-даа кижилер турар-даа ышкаш. Оон орнунга Оюн биле Конвизке ол улуг маадырывыстың балдырының эдин үзе соктуруп, оларның чончу звес политиктиг оюнун деткээн-даа ышкаш, оларның идеп-кейлиг талалакчылары апарган, Сергей Күжүгетовичинин деткээн кижизи – Чазак Даргазы Шолбан Валерьевичинин ажыл-агыйын ол-бо деп, уjur-мажыр чок, чөптүг звес шүгүмчүлээрин кижиге кайгап ханмас-тыр. Чүге З.Доржу болгаш ол партияның өске-даа депутаттары Оюн биле Конвизти «Соксаңар!» дивезил? Шыны ап көөр болза, С.Шойгунун Тывага кылган эки чүүлдерин билбес кижилер Хоойлужудулга палатазының депутаттары звес-ле болгай. Олар боттарының депутат эрге-байдалының аайы-биле ону анаа чондан артык эки билер турар кижилер олар-ла болгай. Чүгле ону кылык-савастары ол-дур деп бодаар-дыр бис. Бистер, тыва чон, шак ынчаар Сергей Күжүгетовичини үнелевейн, кайы хамаанчок Конвиз биле

Оюнга бак көрдүрүп, нүгүлдөдип турувуста, өске хары кижилер аңаа чоргаарланып, аңаа болчуп, ол дээш баары ажып чоруурлар. Саратов хоорайга чазыыл чок бир бараскан журналист бистиң чаңгыс чер-чурттувусту бак сөглөптерге, ол чериниң чону ол журналистке килеңин илередип, кезедиринге чедип, Шойгу дээрге Россияның Маадыры аттын эдилекчизи кижидир деп сагындырган дээр чораан. Шынап-ла, Россияның Маадыры деп аттын эрге-байдалы шупту чүвени чугаалап турар звес чүве бе. Ындыг кижилерни бактаар дээр-ле, Россия чуртувуска өскерилгени-биле дөмей, ону чонга удур кем-херек үүлгеткени-биле дең деп санаар-дыр бис. Коргунчуун, чүдээн! Кандыг угаан-сарыылдыг кижиге ындыг болур чоор ол? Ыракка ыядынчыг, чоокка чованчыг-дыр! Барып-барып Шойгуну Москва чедип, сайытка томуйлаваңар деп чоруп турар Василий Оюнун-даа чөгөнчин. Кандыг кижиге мындыг кара-сагыштыг болур чоор? Шак ындыг сеткил сеткип турар кижиге канчап Парламент даргазы болур чүвөл? Ындыг харысалгалыг эрге-дужаал бүзүрээр-даа звес эр-дир оң. Конвиз биле Оюнга бистер, Тываның чону: «Соксаңар, бистиң маадырывыска дегбеңер! Аныяк, чаа ажылдап чоруур Даргавыс Шолбан Валерьевиче шактыктаваңар!» — деп негеп тур бис.

Агармаа Оюн, Валентин Салчак, Светлана Бүрбү, Марина Кыргыс, Уйну Адыя, Севээн Ооржак.

Көдээ ажил-агый, оон айтырыглары

КҮЗЕЛ БАР БОЛЗА, КАНЧААР-ДАА ХӨДЕЛИП БОЛУР-ДУР

Тывага көдээ ажил-агыйны катап сайзырадыр дугайында дыка хөй чугула айтырыгларны хүн бүрүдө солун-сеткүүлдерде удаа-дараа бижип турарын мен улуг кичээнгей-биле номчуп танышкаш, сеткил-сагыжымның ханызындан оларны деткивишаан, “далайга дамды дуза” дээн ышкаш бодумнуң санал-оналдарымны, сүмелеримни илередип көрейин.

Эрткен 1940 чылдарның эгезинде бистин чуртувус тоолдарда би-жээни ышкаш каас-чараш байлак бойдустуг, мал-маганныг, аң-мең-ниг, куштарлыг оран турган. Тыва-ның кайы-даа булунунга баарга, бир-ле дугаарында янзы-бүрү чүзүнүг малдар ойттап чоруур. Өске дириг амытаннардан куштар хөй, олар дүн-хүн чок ырлажып турган. Ол шагда көдээ ажил-агый-ның мал ажылы колдаан, тарааны тайга эдээ черлерге тарып турган.

Ынчан ядыы өг-бүлелер 1-2 саар инектиг, мал кадарар айттыг, көжер шарылыг азы тевелиг чурттап чораан. Аш-чем, кедер хепти колдуунда-ла малдан алыр. Тывага байып турар кижилер дээр-ге-ле – малчыннар турган.

Социализмче шилчий берген үеде, Тыва күрүнениң Чазаа мал ажил-агыйынче доктаамал кичээн-гейни салып, оон байдалының дугайында солун-сеткүүлдерге үргүлчү бижип турган.

Бо үеде мээң хөрээм өйүп чоруур хомудалым бар, ол болза тыва уксаалыг малдар барык чок кылдыр узуткаттынганы болур. Чүгле кара баштыг, кудуруктуг хойлар кызыгаар кожууннарда каш санныг артып калган. Сөөгү биче-даа болза, амданныг сүттүг инектеривис, шыдамык, чараш чылгы малдарывыс канчап бар-ганыл?

Эгезинде 1945 – 50 чылдарда орус уксаалыг чылгы мал көстүп эгелээн. Оларны бистин Тес-Хемге мээң честем Борис Сыраттың чылгызында шавыдар малдар-биле холуй азырап эгелээн. Даштындан көөрге бедик, дурту узун мал боор чорду. Ол чазын Тиелелге байыр-лалында шавыдар аът чарышка эртип келгенин көргөн мен. Оон эгелээш, орус уксаалыг чылгы, мыйыстыг мал, хөй, өшкүлөр көвүдөп эгелээн.

Ынчан Тыва малче сагыш сал-бастап, кол кичээнгейни чаа келген малдарны колдадып, үстүкү чер-лерден суртаал ажылын күштел-дирип эгелээн. Оон түннелинде ты-ва мал барык көзүлбестээн, көдээ аалдарга тыва ыттар безин чиде берген. Ам оларны Москва хоо-райда бир хамааты кижии өстүрүп, садып-саарып, оон орулга ап тура-рын дыңнаан мен. Херек кырында тыва мал онзагай чараш, тыва кижии дег шыдамык мал дээрзин кижии бүрүзү чөпшээрери боор. Мен дайын сөөлүндө Украинага өөре-нип тургаш, Киев облазынга Тыва-дан белекке чоруткан хунажынар улуг инектер апарганын көргөн мен. Ол черниң чону бо малдарны шыдамык, ээди, сүдү тускай ам-данныг деп мактап турду. Киро-воград облазының Малоалек-сандрийск районунун Седнево деп суурга хову бригадири Михайло

дээр фронтучу кижии “хаалга” дем-дектик ак-ой айтты мунуп эдилеп турган. Мен ол малдың чанынга чеде бергеш, ылавылап танааш, ээзинден айтырымга, ол мынча деп харыылады: «Бо мал-биле мээң дайынчы оруум сырый хол-баалыг, ол дугайында чугаалаар болза, бүдүн төөгү» — диди. Чогум ол айтты тыва уксаалыг деп билбес, Моолдан келген “прже-валька” деп адаар болду. Дайынга оон шыдамын магадаар. Хүндүс үгер-боо сөөртүр, дүне боду чер оёду-биле тодуп, күш кирип алыр, могап-шылаас дээр. Өске уксаа-лыг малдарга суланы бээр, олар сугну база элээн хөйүнү ижер дээр-зин ол чугаалаар чорду.

Тыва инек чылда 850 кило-грамм чедир сүттү бээр, ол сүт онза амданныг, үзү база 6-7 хуу чеде бээр.

Тыва хойнуң ээдинин тускай амданын өске черниң чону безин билир турган. Алдан чылдарның эгезинде Абакандан Москвага чедир Хакас облазының күүсекчи комитеттин даргазы Влас Иван-ович Колпаков-биле кады ужуту-вус. Бо дарга С.К.Токаны болгаш өске-даа удуртукчуларны сактып, оларның-биле кады өөренип, эдер-жип чораанын меңээ чугаалады. Чугаа кадында ол тыва хойнуң ээдин мактап, кыш бүрүзүндө-ле чиш кылдыр чагыдып ап турганын сонуургатты.

Шаандан бээр тыва хойнуң ку-дурун чаштарга эмиски кылып берип чораан. Кудурук ээл өскен чаш уругларның чаагы болугур, кадык-шоваа, шимченгир боор ийин.

Тыва малывысты катап өстүрүп

алыры чугула деп саналымга кат-чыр болгаш деткир кижилерниң саны хөй деп бодаар мен. Мен бодаарымга, көдээ малчыннарда бөгүндө бар малдарны камнап, оларны өстүрери чугула. Оон-биле чергелештир Таңды кожуунда тускай дуржулгалыг ажил-агый-ның орну бар болгай. Маңаа хамык бар-ла тыва уксаалыг малдарны мөөнээш, азырап өстүрер болза, чогуур деп бодаар мен.

Сөөлгү чылдарда малчыннарга чээли берип турары, оларның ажил-херээнге тодаргай детким-че-дир. Дыка хөй малчыннар алган чээлиниң дузазы-биле бут кырынга туруп, ажил-херээ шуудай берген-нерниң саны хөй. Оон-биле чер-гелештир күрүнөдөн алган чээли-зин чөп ажыглап билбездинден, өскээр чарыгдап каапкаш, күрү-неге өрелиг болуп, ядарап каар таварылгалар база бар.

Маңаа хамаарыштыр бир чи-жекте кириейн. Он чылдар бурун-гаар араттарга чээли берип эге-лээн. Мээң-биле кожа чурттап тур-ган аныяк өг-бүлө улус элээн хөй түннүг чээли алгаш, Таңды кожуун-га арат ажылын кылып эгелээн. Бо өг-бүлө баштай “Нива”, оон соон-да “Москвич” деп чиик машина-ларны садып алган. Олар ажил-херээң сайзырадып шыдавын бар-ганнар. Кожуунда өске улуска өрелиг болган хире. Түннелинде ажил-агыйы сандараан, эки чүве-даа үнмейн барган чүве. Бо өөрүн-чүг эвес болушкун дээр-ге, 10-15 чылдың кыска төөгүзү-дүр. Хенер-тен холга хөй түннүг акша туткаш, оларны чөптүг эвес ажыглаваа-нындан, ажил-херээ бүтпейн, оруу муңгашталып, өг-бүлени аар-берге

түннелге чедирген. Чээли алыры – кончуг улуг чүк, шыңгы харыы-салга-дыр. Ынчангаш чээлини берген кижилер алган улусту онза хайгааралга ап, ийи тала сырый кады ажилдажылганы боттанды-рар уjurлуг.

Ол ышкаш көдээ ажил продук-циязын сайгарар, болбаазыра-дырынга өске айтырыглар база тургустунуп кээр. Көдээ ишчилер-ниң бүдүрген продукциязы, аң-мең, балык дээш, оон-даа өске тывыштарны болбаазырадып, оларны хүлээп шыгжаар, белет-кээр бүдүрүлгелерни катап дир-гизип тургузары чугула. Көдээ черлерге районун садыг четки-лерин, оон белеткел контораларын ногаа, тараа, өлүк-тывышты чон-дан хүлээп ап турар черлерни тур-гузар апаар. Хереглекчилер коо-перациязының үлүү моон сонгаар онза чугула херек болуру чугаа-жок. Көдээ садыгның бир чугула хевирин авто-садыгны катап тур-гузар.

Кызыл хоорайның девискээ-ринде сугаттыг шөлдерни (Көк-Тей, аэропорт чаны, Сукпак) катап тургузар үе келген. Аңаа күш чөм-герер тарааны, ногаа аймаан өстү-рер. Сүт заводу, куш фабриказы, пивзавод, республиканың херег-лекчилер звилелин, үлетпүр ком-бинады, ногаа дузаар цех дээр чижектиг бүдүрүлгелерни хаара тудуп, агрохолдинг тургузар болза эки. Күзел-ле бар болза, канчаар-даа шимченип, хөделип, байып ап болур-дур.

Александр САЯН.

Кызыл хоорай.

Сонуургап номчунар

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ БҮЗҮРЕЛИН ЧААЛАП АЛГАН

Республиканың улус ажил-агыйының адырларында хөй санныг биче бүдүрүлгелер чуртта тургустунуп келген рынок экономиказының болгаш чурттакчы чоннуң хереглелиниң негелдезинге дүүштүр тургустунуп, тус чер-ниң чурттакчыларынга боттарының ачы-дузазын чедирип турар. Сөөлгү медээ-биле алырга, республикада ыңдыг бүдүрүлгелерниң саны 700 ашкан болуп турар. Биче бүдүрүлгелерниң ажилдаарында таарымчалыг байдалды тургузар, оларны деткир талазы-биле ТР-ниң Чазаа тодаргай хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Чоокта чаа сайгарлыкчыларның бирги республика съездизи болуп эрткен болгаш оон удуртур-баштаар органын соңгуп, оларның ажилдаарында таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-биле Кызыл хоорайда «Бизнес-инкубаторну» ажытканы ону тодаргайы-биле бадыткап турар.

Кызыл хоорайда «Эдем» хуу биче бүдүрүлгениң ажилы-биле таныжып көөрге, дыка солун чүүл-дер көстүп кээр. Бо бүдүрүлгени каш чыл бурунгаар сайгарлыкчы Мансур Рамазанов тургускан. Оон бүдүрүлгө талазы-биле оралак-чызы Антонина Анатольевна Фа-деева аш-чем үлетпүрүнүн тала-зы-биле техноло. Ынчангаш олар торттар, печенье, пирожное дээш, далгандан амданныг чөмнөр кы-лыр талазы-биле чүгле Кызылда эвес, республикада эки ажилдыг биче бүдүрүлгелерниң бирээзи бо-луп турары таварылга эвес. Олар-ның бүдүрүп үндүрүп турар ба-раанныг продукциязының өртээ таарымчалыг, шынары эки болга-нындан, хереглекчилерниң бүзү-релин шынзыдып шыдаан деп дор-ту-биле чугаалап болур.

Биче бүдүрүлгениң ажил-ижин кол технолог Антонина Анатолье-ва кысказы-биле мынчаар чу-гаалады:

— Ниитизи-биле бисте хөй эвес, он ажыг кижии ажилдап ту-рар. Торттар, янзы бүрү печенье-лер, пирожное кылырынга хөй янзы-бүрү биологтук холуксаалар херек. Оларны колдуунда Новоси-бирскиден садып ап турар бис. Бү-дүрүлгө сөөлгү үениң технология-зының дериг-херекселдери-биле хандырынган. Ынчангаш бистин бүдүрүп турар продукциявыстың шынарынга хереглекчилерден кандыг-даа хомудалдар кирбейн турар. Бистин продукциявысты чүгле кызылчылар садып ап турар эвес, кожууннарда база хөй хереглекчилер кээп турар.

Чагылгар база доктаамал

үзүлбес. Бис торттарның 50 ажыг хевирлерин, печенье-лерниң 20 ажыг, пирожное-лерниң 40 ажыг хевирлерин бүдүрүп үндүрүп турар бис. Садыгында торттарның тускай каталог дептери бар, оон көргөш, хереглээн торттун чагы-дып ап болур. Хоорайның чамдык сайгарлыкчылары бистин продук-циявысты бөлүү-биле садып алгаш, боттарының өртээн салгаш садып турарлар болгай. Ону кызылчылар база билип турар боор деп бодаар-дыр мен. Көдээ кожууннарда, суурларда база хөй кижилер кээп турарлар.

Кажан байырлалдар чоокшу-лап келгенде, шуут-ла дүвүренип апаар. Бис база ынчан аңаа уткуш-тур белеткел ажилдарын баш удур планнап алгаш турар бис. Бүдү-рүлгөдө хөй чылдарда ажилдап келген, ак сеткилдиг, бодунуң мер-гежилин кончуг эки билер ажил-чыннар эвээш эвес. Оларның чи-жээнге, Л.Г.Сипачеваны, Е.С.Стремнованы, М.Я.Гритченкону, Т.В.Асапкиняны болгаш өске-лерни-даа хамаарыштырып болур — деп, чугаазын ол доосту.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо биче бүдүрүлгөдө бергедежип турар чүве чок, бут кырында туруп келген, орулгалыг ажилдап турар. Бүдүрүлгениң дериг-херексели колдуунда чаа, продукция бүдү-рериниң технологиязын ажилчын-нар кончуг эки билер болганындан, оларның бүдүрген продукция-

зының шынары дыка эки болуп турар. Мен орта турумда өг-бүлө тудар дээн аныяк уруглар куда-зынга хереглээр тортту каталогдан шилип тургаш, чагыдып алдылар.

Антонина Анатольевнаның чугаалап турары-биле алырга, оларның үндүрүлгелерде болгаш бюджеттен дашкаар өске-даа төлевирлерде өрөзи чок. Орул-галыг ажилдап турар бүдүрүлгө болганда, ажилчыннарның социал айтырыгларын шийтпирлээринге доктаамал деткимчени берип келгеннер.

Биче бүдүрүлгелерни бир дүвү-редип турар айтырыгларның бирээзи — хамаарылгалыг бол-гаш хажызындан кээп турар янзы-бүрү хыналдалар болуп турарының дугайында база чугаалаштывыс. Бо айтырыг тала-зы-биле Антонина Анатольевна-ның кандыг-даа хомудалы чок кижии болду. Олар хынап келгеш чангыс-даа катап торгаалга азы сагындырыгга онаап көрбээнин база чугаалады.

Мындыг хевирлиг биче бүдү-рүлгелер көвүдээр-ле болза, республиканың социал-экономи-тиг хөгжүлдезинге улуг деткимче болуру билдингир. Ынчангаш ТР-ниң Чазааның талазындан оларны деткир, дузалаарында тодаргай хемчеглерни ап эгелээни эң-не чөптүг айтырыгларның бирээзи болуп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Биче бүдүрүлгөдө

Бензин болгаш керосин

«Лукойл» баштаан беш улуг компаниялар авиакеросин болгаш кывар-чаар материалдарның өртектерин кандыг-даа чылдагаан чок черге өстүргенин барымдаа-лааш, РФ-тин чазааның даргазы В.Путин монополияга удур комис-сияга бо талазы-биле хемчеглерни алырын сүмелээш, керосин тала-зы-биле бүгү делегейде эң улуг өр-тек Россияда бооп хевээр турар болза, кадрлар айтырыын эде көөрүн дыңнаткан.

Электрон сигарета

Окленд университеттин эртем-деннери тыртарга ышталбас, чып чок электрон-таакпыны чогаат-каннар. Батарейкадан ажилдаар сигаретаның ужунда от ышкаш кызып кээр диод салып каан. Аасче суккаш, тырткан ышкаш боорга, никотинден кылган карт-ридж изип кээп, таакпы чыды, бус ышкаш, аас иштинге тарай бээр.

Чаңгыс удаа чугаалажыр

Омск хоорай чурттуг аныяк чогаадыкчы Вадим Кибардин чаңгыс удаа чугаалашкаш, октап-тар мини-телефонну чогааткан. Узун дурту 85 мм, дооразы 54 мм., кылыны 4 мм телефон-биле черниң ырак, чогу дивейн, 60 мин., 100 азы 150 минута дургузунда чаңгыс катап чугаалажыр. Sim-карта чок бо телефон звончок кээр-ге-ле, каш секунда иштинде ажилчын шинчи кирер.

Элээртедир хеп

Япон хеп бүдүрүкчүлери деле-гей рыногунче эзирик кижини сергедиптер шынарлыг пөстү кирир деп турар. Ресторандан үнгөш, машиназынга олурар бе-тинде, ол пөстен даараан хөйлеңни азы плащты кедип аарга, үжөн минута эрткенде, элээрэй бээр.

Төп парлалгадан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелелин эде адаарының дугайында болгаш Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» Күрүне албан чериниң Уставын бадылаар дугайында

2008 чылдың июль 26 №403 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринде тудуг адырынга инвестиция ажил-чорудулгазын сайзыраңгайдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелелин Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» Күрүне албан чери кылдыр эде адаар.

2. Тыва Республиканың «Капитал тудуг

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың июль 26-да №403 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» Күрүне албан чериниң Уставы

Амгы Устав Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» Күрүне албан чериниң кол сорулгазын, хүлээлгезин болгаш эргезин тодарадып турар.

I. Нинти чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» Күрүне албан чери (моон соңгаар-Эргелел) Тыва Республиканың девискээринге капитал тудуг талазы-биле чаңгыс чагыкчы хүлээлгезин күүседир, капитал салыышкын хевиринге инвестиция ажил-чорудулгазын боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Чазан төлээлээр.

Эргелел Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының чорудулгазынга турар.

1.2. Эргелел бодунуң ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлужудулгаларын, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын, а ол ышкаш амгы Уставты удуртулга бодураар.

1.3. Эргелел бодунуң ажил-чорудулгазын күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының девискээр органнары, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хей-нинти каттыкчылышкыннары-биле кады ажилдажылганы бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге боттандырып чорудар.

1.4. Эргелелди Тыва Республиканың Чазаның шийтпириниң талазы-биле тургускан, ооң кол тургузукчузу болур.

1.5. Эргелелдин ажил-чорудулгазын дүүштүрерин болгаш башкаарын Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы боттандырып чорудар.

1.6. Эргелел юриктиг эргелиг албан чери болур, бот-тускайлаң балансылыг, бодунуң адын бижээр таңмалыг болгаш штамылыг, банкыда санажылга болгаш өске-даа агар санныг. Федералдыг казначействонун Тыва Республика талазы-биле Эргелелинде ажыткан агар санныг, арбитраж, чаргыны үш дугаар кижиге чардыраар судтарга, нинти юриктиг айтырыглар-биле судтарга хомудакчы, харыылакчы кылдыр бодунуң мурнундан харыылаар эргелиг болур, күштүг болуп турар хоойлужудулгага болгаш амгы Уставка удур турбайн турар дугуржулгаларын бодунуң мурнундан чарар, хууда эт-хөрөңгини болгаш эт-хөрөңгиге хамаарышпас чүүлдерни садып алгыр болгаш боттандыраар база ооң талазы-биле хүлээлгени бодунга алыр.

1.7. Эргелел бодунуң составына аңгы кезектерлиг бооп болур. Ол кезектериниң дугайында дүрүмү Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыдының чөпшээрээни-биле Эргелелдин удуртукчузу бадылаар.

1.8. Эргелелдин юриктиг адреси: 667000, Республика Тыва, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 76.

1.9. Эргелелдин албан езузу-биле долу ады-Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» күрүне албан чери.

Эргелелдин кыскалаткан ады- «Тыва Республиканың КТЭ».

II. Эргелелдин кол сорулгалары

Эргелелдин кол сорулгазы болза, капитал салыышкынның хевиринге боттандырган инвестиция ажил-чорудулгазын башкаары болур:

- бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге, Тыва Республиканың девискээринге инвестиция ажил-чорудулгазының адырынга

эргелели» Күрүне албан чериниң коштунган Уставын бадылаар.

3. Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың март 13-те «Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелелин дугайында Дүрүмү бадылаар дугайында» №120 доктаалының 1-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

чаңгыс аай күрүне политиказын чорударынга киржир, федералдыг, республика бюджетиниң акша-хөрөңгизинден, бюджеттен дашкаар акша-хөрөңгиден болгаш акшалан-дырышкынның өске-даа дөстөринден капитал салыышкын хевиринге боттандыраар;

- капитал салыышкын хевиринге боттандырган инвестиция ажил-чорудулгазын башкаар адырынга мурнады көрдүнген угланышкыннары тодарадырынга киржир, ооң иштинде Тыва Республикага тудуг материалдарының үлөтпүрүн, тудугта рынок инфраструктуразын тургузар экономиктиг байдалды сайзыраңгайжыдар талазы-биле:

- республиканың тудуг материалдарының үлөтпүрүн, тудугта чээли курлавырларын болгаш инвестицияны кириштирер сорулга-биле күрүне деткичезиниң хемчеглерин ажилдап кылыр болгаш боттандыраар талазы-биле саналдарны кириер;

- Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының контролунуң адаа-биле инвестиция акша-хөрөңгизин ажыктыг чарыгдарының эн үстүкү хуусаазында тургускан инвестиция төлөвилелдерин боттандыраар;

- Тыва Республиканың капитал тудуг организацияларын хандыраар;

- бүдүрүлгө күчүлери ажилдаарын ажылгалга кириерин хандыраар болгаш өске-даа тудуг объектилерин инвесторларын тургускан болгаш тудугнуң хуусаазын керээлиг организацияларын дугуржулгазы-биле доозарын хандыраар;

- Эргелелдин бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырыглар талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг болгаш республика органнарының аразында ажил-чорудулганы дүүштүрерин, кады ажилдаарын, кады хөделирин боттандыраар;

- капитал салыышкынның хевиринге боттандырган, инвестиция ажил-чорудулгазының адырынга күрүне стандарттарының негелдезин, техниктиг байдалды, тудугнуң нормазын болгаш чурумун, төлөвилелдерин, өске-даа нормативтиг актыларын албан сагыры дээш контролду организастаар, ооң иштинде бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге тудуг материалдарының үлөтпүрүн болгаш тудугну.

III. Эргелелдин хүлээлгези

Эргелелде салдыг сорулгаларны боттандыраар сорулга-биле дараазында хүлээлгелерни боттандырып чорудар:

- бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге инвестицияның негелдезин өөренип көөр, инвестицияның идеякейлиг чоруун деткириниң талазы-биле хемчеглерин алыр болгаш тудуг материалдарының үлөтпүрүн, тудугта күрүнениң чаңгыс аай инвестиция политиказын боттандыраарыга киржир;

- Тыва Республиканың тудуг комплекзинге бюджеттен дашкаар инвестицияны кириштирер талазы-биле ажылга киржир;

- капитал салыышкынның хевиринге боттандырган, инвестиция ажил-чорудулгазының кезээнге Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин чылдың болгаш перспективтиг комплекстиг прогнотун ажилдап кылырынга киржир;

- күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр садыглаашкын чорутпайн азы садыглаашкын дузазы-биле күрүне чагырларын организастаар;

- конструкциялар, кылыглар, материалдар өртээнин дугайында банк медээлерин тургузарына киржир, тудуг ачы-дузазының рыногунда тодаргай байдалды болгаш нормативтиг актыларның статистика медээлериниң үндэзинге тудуг-монтаж ажилдарының өртээни өскерилгенин индексиин квартал санында болгаш прогностун белеткээр талазы-биле Тыва Республиканың

Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының ажил-чорудулгазынга киржир;

- капитал салыышкын хевиринге боттандырган инвестиция ажил-чорудулгазының талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаларының төлөвилелдерин ажилдап кылыр талазы-биле Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле ажил-агый яамызының ажил-чорудулгазынга киржир, ооң иштинде тудуг, тудуг материалдарының үлөтпүрүн талазы-биле;

- бюджет акша-хөрөңгизи-биле тудуг тудуг объектилериниң даңзын Тыва Республиканың Чазаның бадыладыры-биле Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле дугуржулганы белеткээр;

- объектилерни төлөвилээриниң эге медээлерин чыырын, бир эвес ол ажилды төлөвилел организациязынга бербээр таварылгада чорудар;

- республиканың хоойлужудулгазының тургускан чурумунга капитал тудуг талазы-биле күрүне чагыкчызының хүлээлгезин боттандыраар;

- тудугнуң бедик шынарлыг тургузарына салдар чедир байдалды хандыраар;

- инвестиция даңзында көрдүнген тудугтарга капитал салыышкынның хемчээлинге дүүштүр тудугну үезинде акшалан-дыраары, а ол ышкаш ол угланышкынга үндүрүп берген Тыва Республиканың Чазаның акша-хөрөңгизин хандыраар;

- күштүг болуп турар хоойлужудулганың хемчээлинге чарган керээлдер дүүштүр тудуг материалдары, конструкциялар, энергетика дериг-херекселдери болгаш тудуг технологиязы-биле хандыраар;

- боттандыраар чүүлдер;

- тудуг материалдары болгаш конструкциялар, приборлар, дериг-херекселдер чедирери-биле чагыглар салыры-биле чагыгны тургустунган чурумга тургузар болгаш үезинде кирер;

- тудуп турар бүдүрүлгелериниң салбырларын болгаш дирекцияларын тургузар;

- керээлиг организацияларга тудуг шөлдери бээр болгаш дараазында документацияны хамааргалыг органнар бадылаанда болгаш дугурушканда оларны тургустунган хуусаазында бээрин хандыраар;

- тудуг адааның чер участогун тускайлап бээр дугайында актылар;

- демир-орук участогун ажылгаары-биле холбашкан шугум болгаш электри шугумунуң зоназынга бүдүрүлгө ажилдарын чорударының эргезиниң чөпшээрели, а ол ышкаш орук шывын ажыдары;

- чер адааның коммуникациязы-биле эртер черлерге бүдүрүлгө ажилдарын чорудар эргезиниң чөпшээрели (кабель, газ дамчыдылгасы, суг дамчыдылгасы, канализация болгаш оон-даа өске), тудуг шөлүнүн зоназынга оларның турар черлериниң схемазын керээлиг организацияга дамчыдып бээр;

- арга-арыгны кезеринге болгаш ыяштары өскээр олуртурунун чөпшээрели, ооң иштинде эргежок чулу таварылгада күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр арга-арыгны кезериниң билеттерин бээр;

- ажылгалга кирер комплекстериниң, тудуг доозулган объектилерни Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле кады хүлээп алырын боттандыраар, а ол ышкаш күүсеткен тудуг-монтаж ажилдарын Тыва Республиканың Чазаның болгаш өске-даа инвесторларның үндүрүп берген акша-хөрөңгизиниң хемчээлинге ол-ла хуусаазында төлөп бээр;

- ачы-дуза чедирген өске-даа хевирлерни болгаш ажилдарны күштүг болуп турар хоойлужудулгага болгаш амгы Уставка удур турбайн турар болза, төлөвилерин үндэзинге төлөп бээр.

IV. Эргелелдин эргези болгаш хүлээлгези

4.1. Капитал салыышкын хевиринге инвестиция ажил-чорудулгазын башкаарының талазы-биле салдыгган хүлээлгезин ажыктыг боттандыраарыга Эргелелдин эргези;

- Тыва Республиканың тудуг комплекзиниң чорудулгазына хамааржыр айтырыгларны шийтпирлээринге киржир;

- капитал салыышкын хевиринге инвестиция ажил-чорудулгазын боттандыраар талазы-биле федералдыг, республиканың, тус черниң тускай сорулгалыг программаларын ажилдап кылырынга тургустунган чурум-биле төлөвилел-конструктор болгаш эртем-шинчилел организацияларын кириштирер болгаш ажилдарын харылзаштыраарыга киржир, ооң иштинде Тыва Республиканың сонургалына дүүштүр

тудуг материалдарының үлөтпүрүнүн, тудугнуң талазы-биле:

- тудугта болгаш тудуг материалдарының үлөтпүрүнге чээлилерни болгаш инвестицияның өске-даа дөстөрүн капитал салыышкынның угланышкынның ажык-лаарын Тыва Республиканың кожуннарының болгаш хоорайларының чагыргалары Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле кады тургустунган чурум езугаар тодарадырынга киржир;

- тургустунган чурум-биле Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызыга сайгарып чугаалажыры-биле кириер;

- республиканың тудуг комплекзиниң материал-техниктиг баазанын быжылгаарының, Тыва Республиканың тудуг комплекзин эргелел-башкаарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле саналдарны;

- капитал салыышкынның хевиринге боттандыраар инвестиция ажил-чорудулгазының адырынга нормативтиг актыларын, стандарттарын, нормаларын болгаш чурумнарын төлөвилелдериниң талазы-биле саналдарны;

- объектилериниң бадылаан даңзыына дүүштүр, бюджет акша-хөрөңгизинден акшаландырып турар (акшаландырышкынның өске-даа дөстөринден) инвестиция ажил-чорудулгазының субъектилерин-биле керээлдерин дугуржулганы Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле ажилдап кылыр болгаш чарар;

- керээлиг организациялар-биле тудуг керээзиниң дугуржулганы тургустунган чурум-биле чарар, чардыгган дугуржулганы күүседир талазы-биле онзагай негелдениң байдалына адын салыр болгаш оларның биле дугуржур, бо таварылгада чагыкчы-хуу тудугнуң эргезинге кирер;

- чагыкчының чедиринге хүлээндирген, материалдарны, приборларны, дериг-херекселдерни болгаш тудуг конструкцияларының монтажына кирер чүүлдерни керээлиг организацияга дамчыдып бээр, а ол ышкаш ол конструкцияларның, дериг-херекселдерниң, приборларның болгаш материалдарның фондузунга чөпшээрешкени-биле ону база дамчыдып бээр;

- бадылаан төлөвилелде болгаш дөзөвилелде тудуг-монтаж ажилдарын күүсеткенин шынарынга, өртээнге болгаш хемчээлинге дүүштүр тудуп кылыры дээш техниктиг хайгааралды болгаш контролду боттандыраар, а ол ышкаш ол ажилдарны хүлээп алырынга болгаш бүдүрүлгениң техниктиг байдалына;

- капитал салыышкынның шынчээди алганының дугайында отчетту Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызынче ай санында кирер;

- бодунуң хүлээлгезин боттандыраарына эргежок чулула информацияны тус чер бот-башкарылга органнарындан, республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарындан болгаш ажил-агый субъектилеринден тургустунган чурум-биле негеп алыр;

- бодунуң хүлээлгелерин болгаш сорулгаларын боттандыраарына эргежок чулула отчетту медээлерни Тыва Республиканың тудуг комплекзиниң эргелел-башкаар структуразында кирип турар организациялардан негеп алыр;

- Эргелелдин ажилын организастаарына эргежок чулула чөвүлелдерни, комиссияларны болгаш өске-даа органнары тургузар;

- хоойлунуң тургустунган чурумунга дүүштүр, капитал салыышкынның хемчээлинге инвестиция программаларының талазы-биле үндүрүп берген бюджет акша-хөрөңгизиниң ажылгалы дээш контролду бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге боттандыраар;

- социал культураның объектилеринге, чуртталга бажыңнарының тудугларына чаа технологияны ажилдап кылыр болгаш шынчээди алыр талазы-биле Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының ажил-чорудулгазына киржир.

4.2. Эргелелдин хүлээлгезинге тургустунуп болур чүүлдер;

- дугуржулга, бир талазындан Эргелел киржип турар;

- Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының күрүне актылары;

- суд болгаш арбитраж судунуң шийтпирин хоойлу езугаар күштүг болуп киргенде;

- Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулгаларында көрдүнген өске-даа таварылгаларда.

5. Эргелелдин эт-хөреңгизи бол- гаш ооң ажил-чорудулгазын акша- ландыраар чуруму

5.1. Оперативтиг эргелеп-башкарынга быжыглаан, Эргелелдин балансызында көргүскен эт-хөреңги Тыва Республиканың бодунуң күрүнө өнчүзү болур.

5.2. Каттышкан дөзевилел санажылгазында көрдүнгөн, тудугга үндүрүп берген түндөн тырткан акша-хөреңгиден Тыва Республиканың республика бюджетди Эргелелди акшаландыраар Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулгаларына дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның тургусканы, Эргелелди тударынче угландырган тудуг акшаландырышышкынының үндүрүп берген түнүнүң хемчээлинден тыртар.

5.3. Амгы Уставка болгаш Россия Федерациязының хамааты хоойлужудулгазына дүүштүр эт-хөреңгини оперативтиг эргелеп-башкараар эргени оларга быжыглааны-биле Эргелел эдилээр болгаш ажылгаар эргелиг.

6. Эргелелдин структура орган- нары

6.1. Эргелелди начальник удуртур, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы эрге-дужаалыга томуйлаар болгаш хостаар.

6.2. Эргелелдин начальниги ийи оралакчылыг болур, Эргелелдин начальнигиниң киригени-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы эрге-дужаалыга томуйлаар болгаш эрге-дужаалындан хостаар.

6.3. Эргелелдин начальниги Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле чарган керээзиниң негелдезинге болгаш амгы Уставтың тодаратканы-биле бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге Эргелелдин шупту бүдүрүлгө-ажыл-агый болгаш саң-хөө ажил-чорудулгазын удуртур.

6.4. Эргелелдин начальниги Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларына болгаш амгы Уставтың үндезининге дүүштүр хөделир. Эргелелдин ажил-чорудулгазын харылзаштыраар болгаш дүүштүрерин боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыдынга, Тыва Республиканың Чазаанга чagyртыр. Тыва Республиканың Чазаа бодунуң төлээлерин Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының ажил-чорудулгазын харылзаштыраары-биле чорудуп болур.

6.5. Эргелелдин начальниги;

- Эргелелдин ажил-чорудулгазы дээш хууда харыскалгалыг болур;
- Эргелелдин ажилдакчыларының эрге-дужаалының инструкциязын болгаш Эргелелдин структуралыг кезектериниң дугайында чурумну бадылаар;
- чылда орулгаларың болгаш чарыгдалдарның сметаын болгаш ажилдакчыларның санының хемчээлинге Эргелелдин

Тыва Республиканың Хамааты байдалдар актыларының бижидилгезиниң эргелелиниң (Агентилел) административтиг регламентилеринге өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың май 31 №334 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың хоойлужудулгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (Агентилел) Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 21-де №830 «Тыва Республиканың Хамааты байдалдар актыларының бижидилгезиниң эргелелиниң (Агентилел) административтиг регламентилерин бадылаар дугайында» доктаалы-биле бадылаан административтиг регламентилерге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентизинде күрүнө ачы-дузазының «Төрүттүнгениниң күрүнө бүрүткели»:

а) 2.2.1. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.2.1. Күрүнө ачы-дузазын алыр ада-иелер (кайы-бирээзи), ада-иезиниң кайы-бирээзиниң төрөлдери, ада-иезин (кайы-бирээзин) төлээлеп турар өске-даа кижилер азы иезиниң божуур үезинде чыдары организациязының ажилдакчызы, а ол ышкаш иштики херектер органнары, азырадылга болгаш хоргаадал чериниң ажилдакчызы азы ада-иези билдинмес төлдү тып алган таварылгада эмнелге албан чериниң, кижизидилге албан чериниң азы чурттакчы чонунуң социал камгалал албан чериниң ажилдакчызы болур.

Күрүнө ачы-дузазының чедиргениниң түннели килдистиң үстүнде айыткан кижилерге төрүттүнгенини бүрүткээр талазы-биле күрүнө ачы-дузазын чедирериниң дугайында

штаттыг чурумун бадылаар;

- ээлчеглиг саң-хөө чылында Тыва Республиканың Чазааның бадылаан акшаландырышкынының хемчээлинге Эргелелдин чарыгдал сметаын бадылаар;

- бүдүрүлгө-саң-хөө планнарын болгаш отчеттарны бадылаар, Эргелелдин учет политиказын тодарадыр;

- саң-хөө докуметилеринге ат салыр эргелиг чээлиниң башкарыкчызы болур;

- бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге дужаалдарны болгаш айтышкыннары үндүрер;

- тургустунган чурумга дүүштүр Эргелелдин ажилдакчыларын эрге-дужаалыга томуйлаар болгаш хостаар;

- бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге бүзүрелди бээр, керээлерни чарар;

- бүзүредилге чокка нити юрисдикция судтарынга, арбитраж болгаш чаргыны доора кижиге чардыраар судтарга Эргелелди төлээлээр;

- амгы Уставка болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр күрүнө албан черлеринге болгаш өске-даа организацияларга Эргелелдин сонуургалын төлээлээр;

- тургустунган чурум-биле Эргелелдин ажилдакчыларын шаңнаар болгаш чурум үрээнде хемчээр алыр;

- Эргелелдин мурнундан хоойлу-биле хорувайн турар кандыг-даа дугуржулгаларны чарар болгаш ооң күүселдези дээш хууда харыскалгалыг болур;

- Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулгаларына болгаш амгы Уставка дүүштүр өске-даа эргезин болгаш хүлээлгезин боттандыраар;

6.6. Бухгалтер учедун болгаш отчетту чорудар талазы-биле хүлээлгени Эргелелдин начальнигиниң чыгыргазының адаанда турар Эргелелдин кол бухгалтеринге дагыра, Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы-биле дугуржулга езугаар Эргелелдин начальниги эрге-дужаалыга томуйлаар болгаш хостаар.

6.7. Эргелелдин начальниги чок турар үеде ооң хүлээлгезин Эргелелдин начальниги-биле ооң оралакчыларының аразында эрге-хүлээлгени хувааганына дүүштүр ооң оралакчызы күүседир.

7. Эргелелди эде организаастаары болгаш дүжүрери

7.1. Эргелелди эде организаастаарын (каттыштыраарын, чарарын, эде тургузарын) болгаш дүжүрерин хоойлунуң тургускан чурумунга дүүштүр чорудар.

7.2. Эргелелди эде организаастаар болгаш дүжүрер чурумун Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп хоойлужудулгазына тодарадыр.

а) 2.3.1. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.3.1. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) удуртукчузу хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

Хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирир;

2) хамааты байдалдарның күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

3) судка кирип, хомудал болур.»

в) 3.3.7. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.7. Бир эвес дилег кириген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыптынмаан болза, харыы бербес.

Дилегде салган кириген айтырыг көрдүм таварылгада ол дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, ону эгидер таварылгалар:

бир эвес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажилдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир эвес хомудал судтуң шийтпири болур болза, дилегни хамаатыга ону эгиткен

(суд шийтпири) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир эвес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза, ол дугайында тайылбырлааш;

бир эвес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катал тайылбырлап берип турган болза;

бир эвес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүнө чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

2) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентизинде күрүнө ачы-дузазы чедирериниң «Адазы деп доктаадырының күрүнө бүрүткели»:

а) 2.1.3.3. пунктунуң он алды дугаар абзазында «суд органының долу ады-биле (документиниң боду), боттарының салган аттары болгаш таңмазы-биле» деп сөстөрнү ап кааптар;

б) 2.3.1. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.3.1. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелиниң) удуртукчузу хамааты байдалының актызын күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан дээш дилег кириген кижиниң (ону төлээлзэн кижиниң) негелдези-биле бижимел хевирге ойталаан чылдагаанын дыңнадыр хүлээлгелиг.

Хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирир;

2) хамааты байдалдарның күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

3) судка кирип, хомудал болур.»

в) 3.1.6. пунктуда беш дугаар абзацта «специалист» деп сөстү «удуртукчу» деп сөс-биле солуур;

г) 3.3.7. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.7. Бир эвес дилег кириген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыптынмаан болза, харыы бербес.

Дилегде кириген айтырыг көрдүм таварылгада ооң дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, ону эгидер таварылгалар:

бир эвес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажилдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир эвес хомудал судтуң шийтпири болур болза, дилегни хамаатыга ону (суд шийтпири) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир эвес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок болза, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза, ол дугайында тайылбырлааш;

бир эвес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катал тайылбырлап берип турган болза;

бир эвес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүнө чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

3) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентизинде күрүнө ачы-дузазы чедирериниң «Өг-буле тудуп бадылашканының күрүнө бүрүткели»:

а) 2.3.1. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.3.1. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) удуртукчузу хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

Хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирир;

2) хамааты байдалдарның күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

3) судка кирип, хомудал болур.»

б) 3.1.10. пунктуда аңаа ат салыр, документиге таңма салыр» деп сөстөрнү ап кааптар;

в) 3.3.7. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.7. Бир эвес дилег кириген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыптынмаан

болза, харыы бербес.

Дилегде салган айтырыг көрдүм таварылгада ооң дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, эгидер таварылгалар:

бир эвес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажилдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир эвес хомудал судтуң шийтпири болур болза, дилегни хамаатыга ону (суд шийтпири) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир эвес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок болза, ол дугайында тайылбырлааш, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза;

бир эвес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катал тайылбырлап берип турганы айтырыглыг болза;

бир эвес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүнө чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

4) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентизинде күрүнө ачы-дузазы чедирериниң «Чара бадылашканының күрүнө бүрүткели»:

а) 2.1.6. пунктуда дараазында уткалыг 2.1.6.5. пунктуну немээр:

«2.1.6.5. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелдерин (агентилелдери):

өртке удур болгаш өрт өжүрер дериг-херекселдер-биле;

онза байдалдар дугайында дыңнадыр херекселдер-биле хандыртынган турар ужурлуг.»

б) 2.5. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.5. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) удуртукчузу хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

Хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирир;

2) хамааты байдалдарның күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

3) судка кирип, хомудал болур.»

в) 3.3.7. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.7. Бир эвес дилег кириген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыптынмаан болза, харыы бербес.

Дилегде салган айтырыг көрдүм таварылгада ооң дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, эгидер таварылгалар:

бир эвес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажилдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир эвес хомудал судтуң шийтпири болур болза, дилегни хамаатыга ону (суд шийтпири) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир эвес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок болза, ол дугайында тайылбырлааш, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза;

бир эвес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катал тайылбырлап берип турганы айтырыглыг болза;

бир эвес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүнө чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

5) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентизинде күрүнө ачы-дузазы чедирериниң «Оглу(кызы) деп доктаадырының күрүнө бүрүткели»:

а) 2.3.1. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.3.1. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) удуртукчузу хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

Хамааты байдалының актызының күрүнө бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирир;

2) хамааты байдалдарның күрүнө бү-

рүткелдериниң адырында хайгаарал болгаш хыналда талазы-биле Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге хомудал кирип;

3) судка кирип, хомуда болур.»

б) 3.3.7 пунктуу дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.7. Бир звес дилег кирген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыттынмаан болза, харыы бербес.

Дилегде салган айтырыг көрдүмөс таварылгада, ооң дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, эгидер таварылгалар:

бир звес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажылдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир звес хомудал судтуң шиитпири болур болза, дилегни хамаатыга ону (суд шиитпирин) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир звес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок болза, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза ол дугайында тайылбырлааш;

бир звес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катап тайылбырлап берип турган болза;

бир звес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүне чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

б) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентинде күрүне ачы-дузаы чедирериниң «Адын солаанының күрүне бүрүткели»:

а) 3.1.1 пунктуда:

үш дугаар абзацта «билдиришкин формазында «шериг хүлээлгелиг деп графа чок, билдиришкин кирип турар кижини бодунуң холунуң үжүү-биле кири бижириң дилээр» деп домакты ап кааптар;

он дөрт дугаар абзацты дараазында эдилге-биле номчуур:

«Билдиришкин ээзинге ХБАБ органны билдиришкин кириген хүнден эгелээш, бир ай хуусаада билдиришкиннерни көрүп турар деп дыңнадыр. Билдингир чылдагаан бар болза, ХБАБ органны ол хуусааны ийи айдан звес хуусаага узадып болур».

б) 3.1.2. пунктларда:

сес дугаар абзацта:

«Тургускан хамааты байдалдар дугайында актылар» деп сөстөргө «даштыкы күрүнениң харысалгалыг органны-биле даштыкы күрүнениң хоойлужудулгазын сагытышаан» деп сөстөрни немээр;

«база хамааты звес кижилер» деп сөстөрнү соонга «Россия Федерациязының девискээринге» деп сөстөрни немээр;

«Ынчангаш хамааты байдалдар актыларының бижидилгезиниң хоолгаларын ХКЭ (СНГ- хынааш мону балап кааптар Айл), Балтика болгаш ырак даштыкы чурттарже чорудары албан звес. Ат солаанының дугайында айтырыгны берген документи-лерниң аайы-биле көрдүнер, хамаатыга ооң соонда туруп болур таварылгалар дугайында дыңнаткан турар уjurлуг.» деп домактарны ап кааптар;

Тос дугаар абзацта «билдириш-киннерни көргениниң түңнелдериниң дугайында справка» деп сөстөрни «акт бижидилгези» деп сөстөр-биле солур;

в) 3.1.3. пунктта дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Хамааты байдалының актызының күрүне бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирип;

2) хамааты байдалдарының күрүне бүрүткелдериниң адырында хайгаарал болгаш хыналда талазы-биле Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге хомудал кирип;

3) судка кирип, хомуда болур.»

д) 3.1.6. пунктта дөрт дугаар абзацка «херечилел тыпсыр хүнү» деп сөстөрни немээр;

е) 3.3.8. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.8. Бир звес дилег кирген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыттынмаан болза, харыы бербес.

Дилегде салган айтырыг көрдүмөс таварылгада ооң дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, эгидер таварылгалар:

бир звес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажылдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир звес хомудал судтуң шиитпири болур болза, дилегни хамаатыга ону (суд шиитпирин) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир звес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок болза, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза ол дугайында

тайылбырлааш;

бир звес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катап тайылбырлап берип турган болза;

бир звес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүне чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

7) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентинде күрүне ачы-дузаы чедирериниң «Өлгениниң доктаадырының күрүне бүрүткели»:

а) 2.2.1 пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.2.1. Күрүне ачы-дузаын алыр кижилер ада-иелер (кайы-бирээзи), ада-иезиниң кайы-бирээзиниң төрелдери, өске-даа ада-иезин (кайы бирээзин) төлээлеп турар кижилер азы иезиниң божуур үезинде чыдары организациязының ажылдакчызы азы иштики органны, азырадылга болгаш хоргаадал чериниң ажылдакчызы азы ада-иези билдинмес төлдү тып алган таварылгада эмнелге албан чериниң, кижизидилге албан чериниң азы чурттакчы чоннуң социал камгалал албан чериниң ажылдакчызы болур.

Күрүне ачы-дузаының чедиргениниң түңнели килдистин үстүнде айыткан кижилерге төрүттүнгенин бүрүткээр талазы-биле күрүне ачы-дузаын чедирериниң дугайында шиитпирни хүлээп алыры болур.»

б) 2.3.1. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.3.1. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) удуртукчузу хамааты байдалының актызының күрүне бүрүткелин кылырындан ойталаан билдиришкин кириген кижиге (ону тыпсып турар кижиге) чүге ойталаанының чылдагаанын бижимел хевирге дыңнадыр хүлээлгелиг.

Хамааты байдалының актызының күрүне бүрүткелиниң талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ойталаанын:

1) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелинге (агентилелинге) хомудал кирип;

2) хамааты байдалдарының күрүне бүрүткелдериниң адырында хайгаарал болгаш хыналда талазы-биле Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге хомудал кирип;

3) судка кирип, хомуда болур.»

в) 3.3.7. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3.7. Бир звес дилег кирген хамаатының ады, фамилиязы, адреси айыттынмаан болза, харыы бербес.

Дилегде салган айтырыг көрдүмөс таварылгада ооң дугайында хамаатыга дыңнадыгны бергеш, эгидер таварылгалар:

бир звес Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) ажылдакчыларының талазындан хомуданчыг чүүлдер (ажыл кылбааны) дугайында медээлер чок болза;

бир звес хомудал судтуң шиитпири болур болза, дилегни хамаатыга ону (суд шиитпирин) канчаар хомудаарының чурумун тайылбырлааш;

бир звес бижимел дилээниң сөзүглели номчуур арга чок болза, ады, фамилиязы, адреси номчуттунгур болза ол дугайында тайылбырлааш;

бир звес хамаатының бижимел дилээнде аңаа ооң мурнунда хөй катап тайылбырлап берип турган болза;

бир звес дилегде айтырыгга харыы бердинмес болза азы ол күрүне чажыды болуп турар азы конфиденциалдыг медээ болур болза.»

8) Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелдин) административтиг регламентинде күрүне ачы-дузаы чедирериниң «Хамааты байдалының дугайында актыларның күрүне бүрүткелиниң дугайында немелде херечилелдерин тыпсыры»:

а) 2.8.2. пунктта «12.00 шактан 13.00. шакка чедир» деп сөстөрни «13.00. шактан 14.00 шакка чедир» деп сөстөр-биле солур;

б) 2.15. пунктта «киржип турар черлерге» деп сөстөрни ап кааптар;

2.15.2 пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2.15.2. Тыва Республиканың ХБАБ эргелелиниң (агентилелиниң) килдистери: өртке удур болгаш өрт өжүрер дериг-херекселдер-биле;

онза байдал болу бергениниң дугайында дыңнадыр системалар-биле дериттинген болур уjurлуг.

Медээлер стендилери-биле, документи-лер долдурарыга херек стол, сандайлар-биле медээлер черлери хандыртынар»

2.15.3, 2.15.4. пунктларны ап кааптар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың июнь 6

№ 351 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының бүрүн эргелерин быжыктырар сорулга-биле Тыва Республиканы Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле 2007 чылдың май 15-те «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал камгалал политиказының яамызының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» № 603 ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының Дүрүмүнге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) «Бүрүн эргелери» деп 2-ги эгеге дараазында уткалыг 5.7.6 пунктларны немээр:

«5.7.6. улуг назылыг хамаатыларга болгаш инвалидтерге, амыдыралдың берге байдалдарына таварышкан хамаатыларга, а ол ышкаш өскүс уругларга, хайгаарал чок уругларга, ада-иезиниң ажалда-карактаашкыны чок арткан уругларга (Федералдыг өөредилге албан черлеринде өөренип турар уруглардан өскеде) социал деткимче болгаш социал ачы-дуза, күш-ажылдың хоочуннарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тылга ажылдап турган кижилерге, политиктиг репрессияның уруктарына таварышканнарга, чединмес хамаатыларга, социал деткимче, ооң иштинде тус чер бюджеттеринге хөй-ниитиниң транспортунга чорааны дээш төлевирге немелде пособие төлөп бээри-биле субвенцияларны бээр, а ол ышкаш өске-даа социал субвенциялар, а ол ышкаш муниципалдыг тургузугларның Россия Федерациязының

Ажылдавайн турар инвалид болгаш назылап кыраан пенсионерлерге, а ол ышкаш бойдус халавындан болгаш онза байдалдарның түңнелдеринде когараан ажылдавайн турар үстүнде айыткан категорияларның пенсионерлеринге адресстиг социал дуза чедирериниң Чурумун бадылаарының дугайында

2008 чылдың май 12

№ 264 Кызыл хоорай

2007 чылдың июль 21-де «2008 чылда болгаш 2009-2010 чылдарда Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң бюджетиниң дугайында» № 182-ФХ Федералдыг хоойлунуң 14 чүүлүн, 2008 чылдың апрель 15-те Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылааны республиканың «Чурттакчы чонунуң социал ачы-дузаы албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаар болгаш ажылдавайн турар инвалид болгаш назылап кыраан пенсионерлерге, а ол ышкаш бойдус халавындан болгаш онза байдалдарның түңнелдеринде когараан ажылдавайн турар үстүнде айыткан категорияларның пенсионерлеринге адресстиг

социал дуза чедирер» сорулгалыг программаны күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Ажылдавайн турар инвалид болгаш назылап кыраан пенсионерлерге, а ол ышкаш бойдус халавындан болгаш онза байдалдарның түңнелдеринде когараан ажылдавайн турар үстүнде айыткан категорияларның пенсионерлеринге адресстиг социал дуза чедирериниң Чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң удуртукчуларына болгаш педагогиктиг ажылдакчыларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының дугайында

2008 чылдың май 15

№ 275 Кызыл хоорай

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди боттандыра адырда чаа өөредилге программаларын, технологияларны болгаш төлөвилелдерни боттандырып турар ортумак профессионал өөредилгезиниң удуртукчуларын болгаш педагогиктиг ажылдакчыларының чаа эгелээшкенин ажыл-чорудулгазын сайзырадыр, деткир болгаш идиг бээр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң эң эки удуртукчузунга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чыл санында 100 муң рубль хемчээлдиг чаңгыс шаңналды;

Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң чаа эгелээшкенин өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлөвилелдерин идепкейлиг ажылдап турар эң эки педагогика ажылдакчыларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыр дугайында Дүрүмнү;

Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң чаа эгелээшкенин ажылдап турар өөредилге бөлүүнүн эң эки удуртукчузунга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чыл санында 50 муң рубль хемчээлдиг чаңгыс шаңналды тыпсыр.

2. Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң эң эки удуртукчузунга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыр дугайында Дүрүмнү;

субъектилериниң хоойлулары-биле чамдык хамаатыларга чиигелделер дээш чарыгдалдарны эгидери-биле, ооң иштинде харылзаа ачы-дузаының төлевири дээш чиигелделер, чуртталга оран-савазы болгаш коммуналдыг ачы-дуза төлевиригге субсидияларны хамаатыларга бээри;

2) 5.7.1. пунктуну дараазында редакция-биле:

«5.7.1. регионалдыг эртем-техниктиг программалар болгаш төлөвилелдерни организаастаары болгаш боттандыраары, ооң иштинде Тыва Республиканың эртем организациялары-биле, чурттакчы чонну деткири-биле социал адырының сорулгалыг республика программаларын, ведомстволар даштының болгаш өске-даа программаларны боттандыраары»;

3) 11 пунктуну дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«эргелиг»;

— ведомстволарның адаанда албан черлериниң болгаш агентилелдерниң удуртукчуларына күүседир-биле даалгаларны оонаар;

— чугула апарган таварылгаларда ындыг албан черлериниң болгаш агентилелдерниң шиитпирин (удуртукчулары тургустунган хоойлу эзугаар өске арга көрдүмээн болза, ап кааптып болур».

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

социал дуза чедирер» сорулгалыг программаны күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Ажылдавайн турар инвалид болгаш назылап кыраан пенсионерлерге, а ол ышкаш бойдус халавындан болгаш онза байдалдарның түңнелдеринде когараан ажылдавайн турар үстүнде айыткан категорияларның пенсионерлеринге адресстиг социал дуза чедирериниң Чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң чаа эгелээшкенин өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлөвилелдерин идепкейлиг ажылдап турар эң эки педагогика ажылдакчыларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыр дугайында Дүрүмнү;

Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң чаа эгелээшкенин ажылдап турар өөредилге бөлүүнүн эң эки удуртукчузунга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыр дугайында Дүрүмнү бадылаар.

3. Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнген акшаландырышкынның кызыгаарына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыры-биле холбашкан чарыгдалдарны тургузар.

4. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр дугайында дүрүмнерге дүүштүр лауреаттарның дипломнарын белеткеп кылырын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы хандыраар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының мурнады боттандыраар национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ТЫВА ИДИК-ХЕП ДУГАЙЫНДА

2008 чыл республикада Хөөмей чылы кылдыр чарлаттыңган. Ооң иштинде чоруттунуп турар янзы-бүрү хемчеглериниң аразында июль 25-28 хүннеринде Кызылга делегей чергелиг V дугаар хөөмей шуулганы көскү черни ээлээр. Аңаа белеткел ажилдарының болгаш тургустунуп турар, шиитпирлээри чугула айтырыглар дугайында чугааны бистиң корреспондентивис «Хөөмей» делегей эртем төвүнүң директору, уран чүүл эртемнериниң доктору Зоя Кыргысевна Кыргыс-биле чоруткан.

Июнь 22-де делегей чергелиг V дугаар хөөмей шуулганынга киржир шилиндек тыва хөөмей күү-седикчилериниң шилилге-маргыл-даазын эрттирген. Аңаа республиканың барык бүгү кожунна-рындан 150 хире хөөмей күүседикчилери киришкен. Оон чүгле 50 хире номерге шуулганга киржир эргени берген. Шуулганың-даа, шилилге-маргылдааның-даа кол айтырыы, сорулгазы – тыва хөөмейни, ооң хевирлерин арыг күүседирин, өгбелериниң ырлап чораан чаңчылдарын камгалап-кадагалап, салгалдарга арттырары.

Шилилге үезинде комиссияның кол көдүргөн айтырыгларының бирээзи – сценага үнүп келген күүседикчилерниң кедип алган идик-хевини. Тыва хөөмейни, ооң хевирлерин арыг күүседирин камгалап-кадагалап, салгалдарга арттырарын

чедип ап тургаш, идик-хеп айтырыынга база ындыг негелделер тургузар апаар. Комиссияның кол илереткен четпестерин кысказы-биле айтырга, мындыг. Хөөмейжилерниң кеткен бөрттери – моол. Чамдык кожуннарның, чижээлээрге, Чаа-Хөлдөн келген киржикчилерниң идик-хевини алдын-доос деп шокар болган. Ынчангаш бо дугайында эртемденнерниң тайылбырларын, сүмелерин айтырып көрээлиңер. Бо айтырыгга Чазак база улуг сонургалдыг, тайылбыр ажилдарын чорудар деп шиитпирлээн.

Чугаавысты Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчызы Борис Борбак-оолович Монгуш, Тываның күрүне университетиниң башкызы Омак Кызыл-оолович Шырап олар уламчылааннар.

Омак Кызыл-оолович Шыраптың база Борис Борбак-оолович Монгуштун тайылбырлары

Идик-хепти кажан, каяа кедериниң аайы-биле мынчаар бөлүктөп болур:

а) хүн бүрүдө (повседневная);
б) байырлалдарда кедер (праздничная);

в) куда хеви (свадебная).

Хар-назы аайы-биле бичии уругларны, элээдилерни: чижээ, кыс уругнун чайгы хевин көгенек дээр, улуг улустуу деп аңгылаар. Эр, кыс деп, чылдың үелериниң аайы-биле база аңгылаар. Кижиниң кылып чоруур ажил-агыының аайы-биле хеви база тускай болур:

а) күрүне ажилдакчызы, эрге-дужаал эдилээннерниң хевинге кандааза, хүрме, ноян бөргү хамааржыр;

б) хам кижиниң хеви: тон ээреннерлиг, бөргү албан-биле чүг-биле каастаан, иди чымчак идикти салбактар-биле каастаан;

в) лама башкының хеви: оргумчу, оваадай бөргү кызыл азы сарыг өңнүг, тонунуң өңү база сарыг азы кызыл;

г) шериг кижиниң хеви: кадыг идик, хөм кур, хөмден даараан чолдак тонуг;

д) малчын араттың: кыжын – негей тон, кадыг азы чымчак идик, кидис уктуг, чайын – далемба шыва тон, хой дүгүнден сырып каан тонну чазын-күзүн кедер турган. Бөргү кыжын хураган кежинден халбаан бадырып турар калбак бөрт, чайын пөс калбак бөрт, довузак. Куру кызыл пөстен азы баг кур;

е) аңчы кижиниң: кештен даараан чолдак шээживек, чүвүрүн база алгы-кештен даараан болур. Соок, шык эрттирбес хептиг болур. Кадыг азы чымчак идик, кидис уктуг; чулдургуштуг. Кыжын өгдешкилик болур. Хөм курлуг болур.

Амгы үеде тыва национал хепти колдуунда-ла байырлалдарда: кыжын – Шагаада, чайын – Наадымда чон калбаа-биле кедип турар апарган. Тускай комжурстары база эрттирип турар. Артистер,

уран чүүл ажилдакчылары, эң ылаңгыя хөөмейжилер, концерттерге тыва хеп кедип турар. Тыва хеп кандыг болурул, Төп Азияның өске көшкүн чоннарның хевинден чүзү-биле кол ылгалып турарыл деп айтырыгга харыы бо хүнде чугула апарган. Чижээлээрге, Цэнгэл тывалары дөрт халбаңыг, ынчалза-даа мурнунда болгаш соонда халбаңнары ийи кыдында халбаңнарындан чавыс бөрттүг. Ук бөрт – таңныыл шеригниң бөргү. Ынчангаш бөрттүн халбаңнарын дең эвес кылдыр даараанының утказы – моолдарны ийи кулаанар ышкаш камгалаң дээр, а камгалап чоруур кижиниң эргези куду. Ынчангаш Цэнгэл тывалары ол бөрттү кетпес.

Тыва кадыг идик моол идиктен база ылгалдыг. Тыва кадыг идиктиң майык дужунда ыскыды бедик болур. Хончузунуң адаа кезээн бичии кызыы кылдыр даараар. Хончузу довул адаанга дең болур. Моол идиктиң хончузу дорт, хос; майык дужунда ыскыды чавыс болур.

Артистер тыва чонну төрөөн черин каяа-даа төлээп чоруур болганда, чиңгине хевин ыяк билер, ооң кедер чурумун сагыыры чугула. Кижиниң кедип алган хевинден кайы чонну төлээп чоруурун, кандыг эрге-дужаалдыг, эр-кызын, хар-назынын билип алыр. Чүгле артистерге эвес, а өске-даа чонга, чиңгине тыва хеп даарап чоруурларга сүмевис.

Эр кижиниң хевинге хамаарыштыр

Тону. Эр кижиниң тонунуң пөзүнүн өңү – хүрөң, кара-хүрөң, кара-ногаан, көк, кара-көк чаңгыс аай өңнүг. Хээзи бар-даа болза, дөжөндөн чырып, ылгалбас торгу болур ужурлуг. Хилиң болгаш даалымба пөс база таарымчалыг. Таарышпас өңнөр – чиңгир-ногаан, чиңгир-кызыл, чырык өңнөр. Мин-

чии – тоннун пөзүндөн чырык өңнөрлиг хорагай азы өске чуга пөс.

Куру – бир эвес пөс кур болза, кызыл, кызыл-хүрөң өңнүг торгу азы анаа пөс кур. Эр кижини кеш өңнүг азы кара хөм курлуг бооп болур, ооң атактары болгаш дергилери мөңгүн, чес, хола болур. Калбаа – 5-6 см азы 3 илиг.

Бөрт – довузак азы калбак бөрт. Киш, дырбактыг, диң кежи азы дилгиден бооп болур, ынчалза-даа дилги кежин улуг улус кедер турганын, а киш кежи ооң эдилекчизиниң байын, эрге-дужаалын айтырын утпас. Эң бөдүүн, ажил-даарда, хураган азы кыргып каан хөй кежин кириштирер турган. Кыс калбак бөрттүн оваадайы бедик, шиш болгаш өңү чырык, каасталгалыг, артында ийи чырык өңнүг маактыг; эр калбак бөрттүн хаваа бедик, оваадайы делгем, дошказы кызыл өңнүг.

Идин. Сценага кадыг идик таарымчалыг деп санаар. Танцы күүседикчилеринге чымчак идик эптии билдингир.

Б.Б.Монгуш

Тыва хептиң төөгүзүнүн дугайында

Чон бүрүзүнүн идик-хевини төөгүлүг болур. Ону аңгы-аңгы үндезин-барымдаларның дузазы-биле катап тургузар: ол дээрге төөгүлүг бижиктер болгаш аас чогаал тураскаалдары, археологтук тывыштар (ооң иштинде хептиң майыктары болгаш кандыг-бир чүүлдерде чуруп азы сиңилбип каан чуруктары). Оларның аразындан хеп майыктарының тывыштары эң үнелии, ынчалза-даа олар ховар тыптып, идик-хептиң хевирин ниитизи-биле көргүспейн турар. Тываларның эрте-бурунгу идик-хевиниң дугайында элээн долу билгитни кижиниң көжээлдер, 17-19 вектерде тыва чоннун кедип турган идик-хевиниң дугайында долу болгаш янзы-бүрү барымдаларны этнографтыг материалдар берип турар. Ооң-биле кады идик-хептиң төөгүзүн катап тургузарыңа этнографтыг материалдар кончуг ажык-дузалыг. Ынчангаш чиңгине тыва идик-хептиң бурунгу шагдан амгы үеге чедир хөгжүлдээн илередир сорулга-биле бүгү үндезин-барымдаларны каттыштырып өөренири чугула.

Бурунгу ада-өгбелеривистиң (бурунгу түрктөрниң) кедип чораан идик-хевин колдуунда археологтук казыышкындардан тывылган материалдарны болгаш кижиниң көжээлдерде сиңилбип каан идик-хепти өөренип көргөш, катап тургузуп ап болур бис.

Бис эрте-бурунгу тываларның ада-өгбелериниң идик-хевин катап тургузарыңа колдуунда Тываның девискээринде турар кижиниң көжээлдерде сиңилбип каан хеп-чуруктарын ажыглап турган бис. Аңаа немештир бижиктиг болгаш чуруктук үндезиннерни (бурунгу түрк хая болгаш хана чурумалдарын) болгаш археологтук тывыштарны база кириштирип турдуvus.

Амгы Тываның девискээринге казыышкындар чоруткан базырыктардан бүдүн хеп аймаан тыппаан-даа болза, оларның улуг үзүндүлери хепти катап тургузарыңа элээн ажык-дузалыг бооп болур.

Бар барымдалар-биле алырга, бурунгу ада-өгбелеривистиң идик-хевиниң мындыг хевирлерин демдегледип болур: тон, негей тон,

Кыс кижиниң хевинге хамаарыштыр

Тону. Кыс кижиниң тонунуң пөзүнүн өңү – чырык өңнүг. Хилиң болгаш торгу пөс база таарымчалыг. Таарышпас өңнөр – караңгы өңнөр (кара-ногаан, кара-кызыл). Хаажызы – тоннун пөзүндөн чырык болгаш алдыннап каан өңнөрлиг хорагай азы өске чуга пөс-биле кылыр.

Куру – бир эвес пөс кур болза, кызыл, кызыл-хүрөң өңнүг торгу азы анаа пөс кур.

Бөрт – довузак азы калбак бөрт. Киш, дырбактыг, диң кежи азы дилгиден бооп болур, ынчалза-даа дилги кежин улуг улус кедер турганын, а киш кежи ооң эдилекчизиниң байын, эрге-дужаалын айтырын утпас. Кыс калбак бөрттүн оваадайы бедик, шиш болгаш өңү чырык, чинчи-шуру-биле азы алдын-мөңгүн каасталгалыг, артында ийи чырык өңнүг маактыг; эр калбак бөрттүн хаваа бедик, оваадайы делгем, дошказы кызыл өңнүг болур.

хөйлең, бөрт, идиктер. Бо идик-хептиң аразындан тон кол черни ээлеп турар.

Археологтук материалдар-биле алырга, XVII-XVIII чүс чылдарда эр кижиниң идик-хевини булгаар азы алгы тон, кажыкта баг-биле багланыр чымчак идиктен тургустунган турган. Алгы тоннун эдктерин баг-биле минчип каан болгаш уштуктарының үстүкү кыдыы үш-булуңчук хевирлиг. Херээжен кижини торгу тоннуг, хөм майыктааштыг турган. Майыктаажының улдунун хөм-биле сырып калгаш, кыдыын баглар-биле даарап каан турган. Бөргүн кыдат чоостар, чылан-бажы, чулчургайында аът хевирлиг чес атактар-биле каастаан.

Идик-хепти чүгле алгы-хөм эвес, харын кидистен, кештен, хөвөң пөстен, шепкен (???) болгаш торгу аймаандан даарап турган.

Курга хамаарыштыр алыр болза, эр улус чес азы мөңгүн атактар-биле (азы кур карактары-биле) каастаттыңган колун-курну куржанып чораан. Чамдык дергилерни пөс курга астып турган, ылаңгыя ол херээжен улустун куржагырына хамааржып турар. Дергилерге ажыл-агыйның чамдык эт-херекселерин (инелик, оттук, бижек, янзы-бүрү хаптар, көгээржик болгаш оон-даа өске чүүлдерни) астып турган. Мындыг таварылгаларда демир дергини курга кызыдып турган, ооң өске ужунда бижек азы кандыг-бир эт-херексел хостуг астына берген турар.

Хепти бичии чес өөктер-биле өөктээр турган. Өөктерни чес азы хүлөрдөн борбак хевирлиг, ишти хос болгаш даараар кулактыг, ооң-биле кады дески азы тиглиг кылып турган. Өөктерни хептиң моюндурок чанынга болгаш оң талакы чөңнүн адаанга (колдук адаанга) даарап турган. Ол үениң хевин амгы тыва хеп ышкаш өөктеп, шыва тыртып турганын көрүп болур.

Тывалар, боттарының өгбелери – бурунгу түрктөр ышкаш, колдуунда көк, хүрөң, ногаан өңнүг хеп кедип чораан. Эр улустун хевин караңгы өңнүг турган – кара-көк, кара-хүрөң, кара-ногаан дээр ышкаш. Кыс улустун хевин чырык өңнүг турган. Тыва улус кажанда-даа Тываның бойдузунда чок чидиг өңнүг хепти кедип чорбаан –

чижээлээрге, кызыл-сарыг, шокар, сарыг-ногаан дээр ышкаш.

Эр кижиниң хевиниң кол кезээ дээрге – кур боор. Манчы үениң мурнунда тыва эр кижини бүрүзү дайынчы чораан, ынчангаш эр кижини бүрүзү дерги-атак-биле каастаан колун-курну эдилеп чораан. Бо курну чүгле дайынчы улус кедер эргелиг турган. Ынчангаш XVIII чүс чыл соонда, кажан манчы-кыдаттар тываларны дайынчы ок-чемзек эдилээрин хоруп каарга, колун-кур кедер улус тывалар аразында чок арткан.

Курнун атактарының болгаш дергилерниң санын, кылган материалын көргөш кижиниң атак-дужаалын, дайынчы мергежилин билип алып болур турган. Чижээлээрге, улуг атак-дужаалдыг улус – алдын, оон биче дужаалдыглар мөңгүн болгаш хүлөр атак-дергилиг кур астып турган. Бөдүүн дайынчы эр кижини демир атактыг курлуг чораан. Курнун дергилериниң саны кижиниң атак-дужаалының деңгелин көргүзүп турган.

Идик-хеп бурунгу шагдан бээр аймак-чон бүрүзүнүн онзагайын көргүзүп турган чугула этнографтыг демдек болгаш чоннун бот-медерелиниң материалдыг илереди боор. Ынчангаш бистиң ада-өгбелеривис хары чоннун хевин кедери дээрге-ле ол чонга чагыртканы деп медереп билип чорааннар.

Бистиң ада-өгбелеривис боор көк-түрктөр, бурунгу уйгурлар, бурунгу кыргыктар шаг-шаандан бээр Кыдат-биле кожа чурттап турза-даа, кыдат хепти кажанда-даа кедип чорбаан. Мырыңай олар тоннун кайы хойнун кырынга шыва тыртып алырындан безин кыдаттардан ылгалып чораан болгаш кыдаттарның оң талакы хойнун кырынга шыва тыртып алыр чаңчылын өскөкөп, бодунун аайы-биле солагай хойнун кырынга шыва тыртып чорааннар.

Идик-хеп дээрге тускай белгидемдек-биле илередир дылдыг, уран чүүлдүн бир адыры боор. Шаанда идик-хепти көргөш, кижиниң кандыг аймак-чонга хамааржырын, бай-шыдалдын, өгбүлөзиниң байдалын, атак-дужаалын болгаш өске-даа билгилерни идик-хептен «номчуп» билип алыр турган. Идик-хептиң шупту кезектери ужур-уткалыг. Чижээлээрге, эр кижиниң бөргүндө, курунда болгаш идиинде сүр-күжү болгаш кууду чоруур деп турган. Өгбелеривис бөрттү кууттун өө болгаш дээр биле кижиниң харылзаазын тудар дамчыдыкчы деп санап чораан. Куутту дес-хан ышкаш кара-кызыл өңнүг чүүл деп билип чораан болгаш, хепте кижиниң кууду-биле харылзаалыг чүүлдерни – бөрттүн дошказын, куржаг-курун кызыл өңнүг кылдыр кылып турган.

«Хептиң чаңгыс аайы билгидемдек-биле бир-демин херечилеп турган. Хептиң кедери ниити чурумга дүгжүп, кижиниң ниитилелге хамаарыштыр эки-сагыштын илередип, ооң «идеологтук» дөмейин бадыткап турган» дээрн база маргыш чок-тур.

Культура килдизи белеткээн.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун баштыңының соңгулдаларын эрттирериниң дугайында

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының ШИИТПИРИ

2008 чылдың июль 17 №51 Чаа-Хөл суур

«Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг кожуун уставының 14 чүүлүгө дүүштүр Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының шийтирилээни болза:

1. «Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг ко-

жуунун баштыңының соңгулдаларын 2008 чылдың октябрь 12-де эрттирер.

2. Бо шийтирлери «Шын» солунга чарлаар деп шийтирилээн. Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун баштыңы ДБАЛБАН-ООЛ.

Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң ДЫҢНАДЫ

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилели Тыва Республиканың чурттакчыларына болгаш аалчыларына черлик өзүп турар каттарны, тоорукту болгаш чимистерни чыырының чөлшээрээн дараазында хуусааларын дыңнадып тур:

кызыл-кат (жимолость) – июль 20-ден;
бөрү-кады – июль 20-ден;
честек-кат, черлик малина – июль 20-ден;
инек-караа – август 10-дан;
көк-кат – август 10-дан;
черника – август 10-дан;
чодураа – август 20-ден;
ыт-кады – август 25-тен;
киш-кулаа – август 25-тен;
пөш тооруу – сентябрь 5-тен;
чыжыргана – сентябрь 5-тен.

Бо кат-тоорукту чыырда, республиканың арга-арыг ажыл-агыйының контораларына баргаш, бүрүткеткеш, үнүш чыырын чөлшээрээн дугайында билетти алыр. Херек-чогуур документилер чок таварылгада чыып алган кат-чимизин хойлудан дашкаар белектээн деп санааш, хавырып аппаар болгаш катчыларны административтиг херекке онаар.

Алексей Артаевич ДУГЕРЖАА

Тываның партия, комсомол болгаш парлалга органнарына хей чылдарда ажылдап чораан, дайынның болгаш күш-ажылдың хүндүлүг хоочуну Алексей Артаевич Дүгержаа 83 харлыында үр эвес аарааш, мөчээн. 1925 чылдың январь 1-де Чаа-Хөл кожуунунун Ак-Туруг сумузунун Кара-Суг деп черге малчын араттың өг-бүлө-зинге ол төрүттүнген.

1941 чылда сумунун аревз комитетинин секретарына сонгутканы-биле, күш-ажылчы намдарын эгелээн. 1944 чылдың майда Чаа-Хөл кожуунунун аревз кожуун комитетинин килдис эргелекчизинге томуйлаткан. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн бирги хүнден бээр Тиилелге хүнүгө чедир совет чонга, оон Кызыл шеринге дуза чедирер организаакчы болгаш тайылбыр ажылын чорударына ол эң-не идепкейлиг киришкен. 1945 чылда ВЛКСМ Тес-Хем райкомунун бирги секретарына сонгуткан. 1949 чылда областың партия школазын дооскаш, комсомол обкомунун инструкторуна, оон соонда үшкү секретарына ажылдаан. 1963 чылда СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазының журналистика факультетин дооскаш, СЭКП обкомунун инструкторуна, политчырыдышкын бажыңының консультантызынга, «Шын» солунунун партийжи амыдырал болгаш очулга килдистеринин эргелекчизинге ажылдаан. 1969 чылда Кызылдың телестудиязының нийтилел-политиктиг дамчыдылгалар редакциязының кол

редакторунга томуйлаткан, аңаа он бир чыл ажылдааш, телевидениени Тывага хөгжүдеринге, аныяк журналистерни белеткээринге Алексей Артаевич улуг үлүүн кириген. «Шын» солунунун очулга килдизинин эргелекчизинге ажылдап тургаш, очулганың шынарын экижидеринче доктаамал кичээнгейни салып, аныяк журналистерни очулдуруп өөредир хемчеглерни ап келген. Оон түннелинде очулга материалдарының шынары экижээн, очулдурукчуларның саны көвүдээн, чугула бо херекке ол улуг салышкынын кириген.

Алексей Артаевич хей санныг очерктеринин, чурумалдарының, чүүлдеринин, корреспонденцияларның автору. Күш-ажылдың маадырлары Үрүлө Канданның, Дажы-Намчал Ооржактын, Тываның төөгүзүнүн сураглыг кижилери Соян Оруйгунун, Оюн Соднам-Балчырын, Маады Лопсан-Осунун, хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринин болгаш өскелеринин даа дугайында очерктерин, чурумалдарны бижээн.

Республиканың хей-ниити ажылдарына Алексей Артаевич Дүгержаа бүгү назынының дургунда эң-не идепкейлиг кирип келген. Назы-хары улгадып, «Шын» солундан дыштанылгаче үнзе-даа, чогадыкчы харылзаазын солунбиле үспээн болгаш хей-ниитинин ажылына кирип ынак херээн уламчылаан. Кызылдың хоочуннар чөвүлелиниң президиум кежигүнүгө хей чылдарда ажылдап келген.

ШАЛЫҢ ТӨЛЕВЕСКЕ ТОРГААР

Каа-Хем кожуунунун Сарыг-Сеп сумузунун баштыңы Иван Басаргин ажылдакчыларның шалыңын үе-шаанда төлөп бербээни дээш бодунуң карманындан муң рубль түңнүг торгаалды төлээр. Мындыг хемчегни прокуратураның материалдарын езугаар Каа-Хем кожуунда эптештирилге судунуң участогунуң судьязы көргүскен.

Сарыг-Сеп сумузунун чагыргазының ажылдакчылары бо чылдың апрель 15-тен июнь 2-ге чедир шалың албаанын прокуратура ажылдакчылары илереткен, ол өрениң түнү 140 муң рубль болган, бо дээрге Күш-ажыл хоойлузун сагываан болуп турар.

РФ-тин Күш-ажыл хоойлузунун 22 чүүлүнде ажыл берикчизи ажылдакчыларына ажыл төлөвин РФ-тин Күш-ажыл хоойлузунда айткан хуусаазында долузу-биле төлээр ужурлуг. Күш-ажыл хоойлузун хажыткан удуртукуну Федералдыг хоойлуда айтканын езугаар торгаар. Сарыг-Сеп сумузунун чагырга даргазы Иван Басаргин РФ-тин Административтиг кодекзинин 5.7 чүүлүнде көрдүнген күш-ажыл болгаш күш-ажылдың камгалалының дугайында хоойлужудулганы хажыткан. Ынчангаш кожунунун прокурору хыналда материалдарын эптештирилге судунче чоруткан.

Чагырга даргазы буруузу долузу-биле билинген, суд дүжүметти бир муң рубльге торгаан.

Евгений СКОРОМИН,
Каа-Хем кожуунунун прокурору.

РФ-тин Журналистер эвилелиниң кежигүнү Алексей Артаевич Дүгержааның хей чылдарда партия, комсомол болгаш парлалга органнарына үре-түннелдиг ажылын бедии-биле үнелеп көргөш, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан, Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш», Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилелгениң 30,40,50,60 чыл болган билейлеринге тураскааткан медальдар болгаш хей санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнаан. Алексей Артаевич Дүгержааның чырыткылыг овор-хевири өг-бүлөзинге, ажы-төлүгө, төрөлдө-ринге, оон кады ажылдап чораан эш-өөрүгө кезээ мөңгөде артар «Шын» солунунун коллективи.

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИГ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Африканың эң бедии — Килиманджароже (5895 м.), Европаның эң бедии — Эльбрусче (5642 м.) чедирер кадарга хей-аьдын, сүлдезин бедидер күзелдиг чон адын салып болур.

Субботада, июль 26-да, Тываның чаа Национал музейинин даштынга 10.00 шакта буянныг сеткилдиг чонувусту манап тур бис.

«7 БЕДИК — ТЫВА» команданың кежигүннери.

Квартира айтырыы: тудуунга киржир

Ак-Довурак хоорайда чаагайжыды туттунуп турар бажыңның тудуун үлүүнүң киржилгези-биле акшалан-дыргаш, ийи, үш өрээлдерлиг квартираларны алыр күзелдиг хамаатылар дараазында адреске кээр: Ак-Довурак хоорай, Юбилейная кудумчузу, 3, «Туваасбестстрой» ААН-ден барып айтырар.

Читкенин барымдаалааш...

Кызыл хоорайның М.А.Бухтеев аттыг №1 ортумак школазының Кежик Май-оолович Ооржактын адынга 2007 чылдың июнь 15-те тывысканы 17 ББ №0001082 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» солуну дамчыштыр

Бистиң эргим, ынак хүндүткелдиг ачавыс, кырган-ачавыс, даайывыс, акывыс, честевис Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем кожуннарына үзүктел чок 34 чыл иштинде саң-хөө килдистеринге эргелекчилеп ажылдап чораан, профессионал саң-хөө ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Бархо (Пар-оол, Саша) Мандераевич Томурну сөөлгү орукче үдежи, бистиң качыгдалывысты, ажыг-шүжүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Тес-Хем кожун чагыргазына (даргазы В.С.Орус-оол) Тес-Хем кожунда Тыва Республиканың Пенсия фондузунун коллективинге (даргазы Р.Д.Дандар), кожунун саң-хөө килдизинге (С.Т.Чарбуу), ТР-ниң Саң-хөө яамызының коллективинге, Кызыл хоорайдан, Эрзин кожундан келген төрөлдө-ринге, чангыс-классчыларывыска, ырак-чооктан келген кудаларывыска, «Самагалдай» солунун редактору, өнүүвүс Д.Дамба-Хууракка, кожаларывыска, эргим куранчыларга чүректөривистиң ханызындан четтиргенивисти илеретпишаан, оларга бүгү-ле экини күзөвишаан, черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү, уйнуктары, кады төрээннери.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы болгаш Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор Виктор Иванович Чернышевка оон ачазы

Иван Яковлевич
ЧЕРНЫШЕВТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, тыва журналистиканың хоочуну

Алексей Артаевич
ДУГЕРЖААНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге, төрөлдө-ринге, болгаш эш-өөрүгө ханы кажыыдалын илередип тур.

«Шын» солунун редакциязы тыва парлалганың болгаш журналистиканың хоочуну, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тин Журналистер эвилелиниң кежигүнү

Алексей Артаевич
ДУГЕРЖААНЫҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш төрөлдө-ринге ханы кажыыдалды илередип тур.

РФ-тин Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбыры, хей чылдарда совет, партия, комсомол шугумунга ажылдап чораан, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, тыва парлалганың болгаш журналистиканың хоочуну, РФ-тин Журналистер эвилелиниң кежигүнү

Алексей Артаевич
ДУГЕРЖААНЫҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр, оон өөнүң иштинге, уругларына болгаш чоок төрөлдө-ринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай.
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О. КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культу-ра, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 7820. Чагыг 78. Номери парлалгаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.